No. ४३६२

Title मीमांसा वार्तिकं ३पाध्यायः

Author श्री कुमारिल स्वामी.

Extent ६२ Age ५६८६

Subject पू० मीमांसा शास्त्रं

मीमांसावार्तिकतृतीयाध्यायः

५२६२

4362

F. 63

मीमांसा

तंत्रवार्त्तिकं अ० ३

ॐ॥ श्रीगणेशाय नमः॥ ॥आज्याच्च सर्वसंयोगात्॥ सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषादित्यस्यापवादः॥ किं पुनस्तत् इत्यत आह एतत्तमेव तावत्पूर्वपक्षो भवति। सर्वेभ्यो
यतितव्यं चेत् सर्वेभ्य आह विभिर्मर्इत्यनुवादउपपद्यते निःशेषहविर्विषयत्वात्॥ कारणात्॥ पुरा कृत्स्नस्य चयत्कारणं स्वि
ष्टकृदर्थं वदाने संकीर्तितं तदाज्येष्वपि विशिष्टं यद्देवत्योऽह विरसो वह तितस्य हि तेन भागः प्राथितः आज्यमपि वा पांसु
स्वतान्यमेनावाश्यंवोऽत्र्यंश्रतस्मात्ततोऽप्यसौ भागेनावशेषं भवितव्यं एकस्मिन् समवत्तशब्दात्॥ एकस्मिन्निति कस्मिंश्चि
त्कर्मणीत्यर्थः। अथवा युष्मदभिप्रायेण एकस्मिन् हविषि स्विष्टकृत्यवदीयमानेऽसति समवत्तशब्दोऽन्यसहितावदीयमान
इति नोपपद्यतेऽतस्तु आज्यमपि तत्रावदीयत इत्यवकल्पिष्यते कथं पुनरिदं श्रूयते आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरि
ति नोपपद्यते आज्यस्यैवं बहुसमभिपूर्यात् उपभागाः पथ्यादयश्चतस्रो देवता यष्टव्याः तत्र बहुद्रव्यसामान्यादु
त्पत्तिको याग आदित्यः पुनस्तत्रैव पांसुः आज्यस्यैवं बहुसमभिपूर्याज्यभागाः पथ्यादयश्चतस्रो देवता यष्टव्याः
पंचयाजविकारश्चत्वारोऽपि यागा आदित्यश्चरुश्चाग्नेयविकारः तत्राग्नेये स्विष्टकृते समवद्यतीति श्रूयते तस्य दिवरात्रे वैकस्या
ति देशेन स्विष्टकृदाश्रः ततावद्यतीत्येव अस्याद्यदा तु प्रकृतावाज्यादप्युपांशुयाजद्रव्यात् स्विष्टकृदिष्टः तदाज्यापि यष्टव्यामित्युभयो
श्चर्वाज्ययोरवदाने समवत्तशब्दः समर्थितो भवति तस्मादपि संत्याज्यशेषकार्याणीति। आज्येप्वदर्शनात् स्विष्टकृदर्थवादस्य।
चवदायावदीयचावापश्चाभिघारयति स्विष्टकृतेऽवदायन प्रत्यभिघारयतीति कृवातस्यावदायेति प्रतिशब्दाददृष्टार्थत्वावगम्यते

यद्यपिस्विष्टकृतेवदियतेतदपिक्रवातएवयेनतदर्थैवत्तेत्रावायाःप्रत्यभिघारणंप्रतिषिध्यतेनहिततःपरामाहुतिमितिचहेतुव
चनात्पूर्वाणिप्रत्यभिघारणानिस्विष्टकृदर्थानीतिदर्शयतिततश्चतत्सामान्यादितरेष्वपितथात्वमितिसर्वैःशेषकार्यैर्भवितव्यं॥
अशेषत्वात्तुनैवस्यात्सर्वदानादशेषता॥सतिप्रधानद्रव्यशेषेशेषकार्याणिक्रियंते।नचायंसुयाजहविःशेषोविद्यते।सर्वदा
नात्कथंसर्वदानमितिचेत्तदुत्तरसूत्रेणाह।साधारण्यात्तुनध्रुवायांस्याध्रुवायांतावदन्येषांसुयाजस्यशेषोविद्यते।ध्रुवायाः
स्यासंयुक्तात्पत्नीसर्वाज्यकार्यार्थमादानात्सर्वस्मैवाएतद्यज्ञायगृह्यतइतिवचनात्।तेनैरीयाणांतुकतिपयोयस्तरणाभिघार
णादिकार्यानुक्रमणात्तन्मध्येचोपांशुयाजस्यापिसंकीर्तनात्तावतासाधारण्यमुपस्तरणाभिघारयन्नाज्यस्ययजतीतिवा
क्याज्ञायतेसाधारणेषुचपरिषज्जनोपहारगोष्ठीभ्योज्ञानादिषुवियंस्थितिःयदेवस्यभागोपयातितावन्मात्रमेवतस्यात्रशे
षंतुतत्समानभाजामवचार्यमाणेनपूर्वशेषइत्येवमज्ञातार्थत्वेननप्रतियन्तिमपेक्षते।यदातुसर्वैःसमानभाक्त्वेनियर्थाणा
मुक्तानाभागानवंतितदातस्यसाधारणानुगुणैवप्रतिपत्त्यर्थसान्तवतितदिहोपांशुयाजार्थभागेपनीतेनकश्चिदपितदीयःशे
षोविद्यते।शिष्टस्यपरस्मादाज्ञाध्रुवोपस्तरणाभिघारणादिगृहीतत्वेनाज्ञातार्थत्वा।ज्ञातार्थप्रतिपत्त्यपेक्षशेषकार्याणिनस्वयमेवा
कृतप्रयोजनमपिद्रव्यंप्रयुज्यते।तस्मान्नध्रुवायांशेषोस्तीत्यस्तुसमस्तकार्यनिर्वृत्युत्तरकालेसाधारणद्रव्येशेषोतविष्यतीत्यसामिद

श्री०
२

यजुराख्यंप्रतिपत्यंतंत्तरमाम्नातं।यद्यपिदंअणुपस्तरणाभिघारणादिवदेवार्थकर्मवचायतितदाप्युत्तरांशेषाभावाः।शक्यंतुतेत्तिरीय
वाक्यापेक्षयोत्पन्नावन्यसंयोगात्समिष्टयजुषश्चजुहोतिवोदितत्वेनायज्ञत्वात्प्रतिपत्तित्वमवधारयितुं।निःशेषत्वेनत्वसावहि
तेतिशेषकार्यान्तराणिवाच्यतोतस्माद्ध्रुवायांतावच्चाज्यशेषःअवत्तत्वाद्यजुरुक्तातथ्यंचहोमसंयोगात।तत्त्वेतस्यात्पत्नीकेवलोपां
शुयाजार्थयजुरुक्तामवत्तेतस्यैवग्रहवमसेष्विवसोमस्यशेषोनविष्यतीतितदनुपपन्नंकुतः।तस्यसमभक्षस्यचतुरवत्तंजुहोतीति
होमसंयोगात्।उक्तंत्वेतदुपवानार्थत्वरोनान्यत्रश्रुतमन्यत्रविनियोगयमिति।तस्मात्तजुह्वांशेषउपपद्यते।चमसवदितिचेत्।अ स्व
थयदुक्तंत्वमसवत्सत्यपिहोमसंयोगेशेषाभविष्यतीतितत्परिहर्तव्यं।नचोदनाविरोधाद्धविःप्रकल्पनत्वान्नितत्सोमेनतुल्यंतत्र
हियहत्वमसेषुहविःप्रकल्पनमात्रेकृतेयथानसर्वहोमस्तथासोमेकचनाङ्गहोनविद्यतइत्यत्राधिकरणेव[illegible]मत्तेनवोदना स्य
स्य विरोधंतत्रवं[illegible]माणंपरिहरतामसर्वहोमोभविष्यतिशेषकार्यान्यार्थदर्शनंचसोमस्याग्नेवीहीत्यनुवषट्करोतीत्यादिचमस
समाख्यावचनविरोत्स्यतेअन्यथातद्विरोधःस्यात।अथवानतत्रासमस्तहोमेसतिकाचिच्चोदनाविरुध्यतइत्यविरोधादसर्वहोमः
इहतुविरोधःस्यादयमेवविरोधोहेतुरितिसूत्रगमनिका।यथातुभाष्यकारेणपूर्वंचमसमुदाहृत्यचमसवदितिचेदितिसूत्रमु
पन्यस्तंतथापिचोदनाख्यत्रमेवहोमसंयोगानैकांतिकत्वप्रदर्शनार्थंकल्पयित्वापरिहारोवक्तव्यः।तत्रवचनात्तरक्षतत्वाच्छेष

राम
२

ध्यात्रक्वनान्तररहितत्वेसतीतिविशिष्टस्यहेतोरव्यभिचारात्।अथवावक्तव्यत्वादनुक्तमित्येतदेवतुशब्दस्थानेवशब्दकंकृत्वापूर्वप
क्षवादिप्रत्यवस्थानंव्याचक्षाणैःअस्मत्सादृश्यतोरात्यःपरस्यानुभाषणसूत्रंव्यक्तव्यंएतदुक्तंभवति।अवक्तव्यत्वादुक्तोवमसवर्वेषे।
ष्ठुतस्यान्तरंतस्यहोमसंयोगादितिगतार्थोऽत्यत्राविकारासतिसर्वकवचनंयत्तुसर्वेभ्यइतिप्राप्यपेक्षोऽनुवादस्तत्रयादृशंवयमिह
सर्वत्वंपश्यामःतादृशस्यैवानुवादइतिमन्यामहे।सर्वत्रैकवपरमसर्वेणव्यवहाराभावादपेक्षितापेक्षःसर्वशब्दोऽभ्युपगतइत्यविरो
धतेनयेषांशेषसद्भावेनप्रतिपत्तिकार्याविकारोक्षियेवाविद्यमानत्वेनप्रकृतशेषाःतेभ्यःसर्वेभ्यइतिगम्यते।जातिविशेषात्प
रं।पूर्ववदेवसम्भवद्यतेःअनुवादत्वाद्यथासंभवमर्थोऽपीतिस्विष्टकृद्वदीयमाणेसोऽस्मान्नदेवपदव्यापिकीर्षितमप्यवदानंवक्ता
द्भवतीत्येतत्संसृष्टद्रव्यजातिविषयमपेक्ष्यसंशब्दोऽनुवादः।अन्त्यमरेकार्थेतुअन्त्यंकारणंस्विष्टकृदर्थोऽर्थवादइत्युक्तंतदस्मत्प ५
क्षेऽनुपपद्यतएवारेकार्थत्वात्।स्विष्टकृतेवदायेतितावद्यतस्तस्यावदानेसत्तवतियादृशंवासंभवतितादृशमितिगम्यते।पुरोडा
शादिभ्यश्चतस्यावदानंद्विवातस्यापस्तरणाभिघारणैर्भवतुर्थ्यत्तेनद्वैतावमेवावदानंसंबध्यते।साहिदेवतार्थद्रव्यान्तरावदानेष्व
पस्तरणाभिघारणोपयोगित्वात्प्रतिस्तरणामपेक्षतएव।तेनशाकंस्विष्टकृतःपरस्तादपिद्वैतावापयोगोऽस्तीतिअवत्तेअवत्तेअवत्ते
प्रतिपूरयितव्यात्ततःपरंतुनकिंचित्कार्यमितिभिन्नार्थप्रतिपूरणेननहेतत्प्रतिपूरणंपूर्वस्यावदानस्यसंस्कारकमदृष्टार्थत्वप्रसंगात्

श्री०
३

अरेकमन्तरकार्यार्थं प्रत्यक्षं। तस्मादन्तरेणापि स्विष्टकृदर्थत्वं तद्विकारेकार्थत्वेनोपपन्नोऽर्थवादः॥१॥ साकंप्रस्थीये स्विष्टकृदिडं तद्वत्॥
अमावास्यायां नित्यं स्विष्टकृदिडं सान्नाय्यादवदीयते। तद्गुणविकारश्च साकंप्रस्थाय्यं अत इहाप्यवदातव्यमित्येतावता विशेषेणानु
ल्पाशंकायामतिदेशः क्रियते तद्द्रव्याशेषत्वान्नैवं स्यात्सर्वदानादशेषते त्येवं ह्यत्र सर्वदानं होमार्थं प्रसर्पतः सह कुम्भीभिरिति अनूव
तस्यैव दत्तहस्त्यकुम्भीभ्यां सह होति विदध्यदशेषहोमं विदध्यातीत्यतो न शंका किंचिद्विवेचयितुं॥२॥ सौत्रामण्यां च ग्रहेषु तद्वदिति वर्त्तते॥
सौत्रामण्यां सुराग्रहाः पयोग्रहाश्चाश्विनादय आम्नाताः तेषां पृथक्प्रकल्पनमात्रात्मकत्वात्सर्वमसवत्सर्वहोमप्राप्तिर्नास्तीति
विशेषाशंकायामतिदेशः तत्रापि हि यथागृहीतानां होमार्थेनादानेन संबंधो यथोपात्तानां च होमेन श्रूयते। यथा गृहीतान् गृह
ष्ट्वा पिञ्जउपादद्त्तउत्तरे ग्रेपयोग्रहान्जुह्वतीति दक्षिणे सुराग्रहानिति। तद्वदशेषवचनात्तत्र शेषमूतस्य प्रतिषेधोऽनुवादश्च हि
न स्विन सर्वं जुहोतीतिऽच्छिनष्टीति विधिः तस्यानुवादस्तु निषेधश्च अशेषहोमप्राप्त्याशेषकार्यनिवृत्तिं दर्शयतुं वा वचनिकाच्चाशेष
स्य प्रतिपत्त्यन्तरमर्थकर्म वा स्यादस्तीति ततोऽपि स्विष्टकृदिडं न कर्त्तव्यमिति॥३॥ द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म क्रियेरन्॥ इदानीं स
सुशेषकार्येषु तद्विशेषश्चिन्त्यते॥ तत्र सर्वपृष्ठायामन्योन्यनिरपेक्षत्वचतुर्थ्यन्तपरिकल्पितैः षड्भिर्द्रव्यदेवतासंयोगैर्देवतान्तराद
स्थ्यन्यागे देवतान्तरासंभवाद्गुणेन षट्कर्माणि तेषु च केषांचिन्निर्वापैकहवींषि अन्येषां पुनरेकस्य वरस्थ वत्सभाजनं पुरोडाशा आम्ना राम
३

तःसपदांगीक्रियतेतदा विचारः किंकर्मसिद्धावेषकार्याणां भेदस्ततऐन्द्रवायवैकत्वात्तंत्रमिति। ननुचैकादशेविचारोयंतत्रचनिर्णीयतेय
काद्यवैसंस्काराणां व्याख्यानमेककर्मत्वमित्यत्रानइहनविचारणीयमुच्यते प्रतियाद्यमिदंद्रव्यंतेदनसहतेक्रियांखंडश
प्रधानानांमंगत्वान्नाश्नितंत्रता। यद्यप्ययंमेकारशान्तर्गुणोविचारस्तथाप्यत्रशेषकार्यप्रसंगा... शेषिविचारात्मकत्वाद्विचि
यते। तत्रचैकद्रव्यत्वात्तंत्रत्वंसिध्यतियत्रद्रव्यंतदवस्थितमेवसर्वकर्मणामुपकरोतिभेदकारणंवप्रयोजनान्तरंनदृश्यतेन
चकर्तुंशक्यते। खंडशस्तस्यप्रधानोपयोगित्वंतदुपकारद्वारस्यसंस्कारस्यप्रधानभेदाद्भेदंप्रतिपद्यमानोनद्रव्यैकत्वात्तंत्रीक
र्तुंशक्यतेभवतिचैकदेशेप्रतिपादितेप्येकदेशान्तराप्रतिपादनं। अवदानदेशानांचभिन्नत्वादुत्तरार्द्धदक्षिणदेशभेदा
प्यन्नीत्याचर्त्तनीयंस्विष्टकृदिडंगम्यते। अविभागात्तुशेषस्यसर्वोप्रत्यविशिष्टत्वात्। सहसंस्कारणं। कुतः। नत्वेषकर्मसंस्कारो
हूयमानस्यचेष्यतेहुतशेषसमानत्वात्तंत्रत्वंतुप्रतीयते। कर्मसंस्कारपक्षेहूयमानसंस्कारपक्षेवातद्भेदाद्भेदोभवेत्। शेषसंस्का
रस्त्वयं। सर्वशेषस्याचारणाप्रथमवदक्षिणोत्तरार्द्धशृद्धतेनप्रधानावदानदेशस्यप्रकृतावचोदितत्वात्तत्रशक्यमप्रथम
णविशेषत्वंवक्तुं यद्यपिस्विष्टकृप्रधानावदानोत्तरार्द्धशृङ्गीयुःतथापियथाचोदितार्थसंपत्त्याप्रधानान्तराणामपिकृतार्थानिम
वेयुः। तस्मात्तंत्रं। यत्तुप्रतिपाद्यंविभजतीतिप्रतिपत्त्यंतत्स्वत्वनुद्धाकरणंतदुपयुज्यते॥४॥ ऐन्द्रवायवेतुक्वनाख्यातिकर्मभेदः। ध्याव-

श्री॰ ४

सोमेवचनाद्ग्रहेणेन विघतेइति सामान्येन मन्त्रविचारं कृत्वा विशेषविचारोयं कर्तव्य आसीत्। यत्तु प्रथमतरं क्रियते तत्पूर्वाधिक
रणापवादत्वेन शीघ्रतरोपस्थानात्। पूर्ववद्धि इन्द्रमेकत्वात्सहजाद्गृहीतेति ततः शास्त्रार्थ इति न्यायात्प्राप्ते वचनाद्धि मन्त्रेणैन्द्रि
यैन्द्रवायवग्रहमन्नयतीति। भवति चैदृशोपि विकरणनिषेधान्यायेन पूर्वपक्षं कृत्वा वचनेन सिद्धान्तो भवति। नत्वेतद्यु
क्तं। संदेहाभावात्। अत्र चैतत्क्रियते यत्र न्यायेन प्रतिपादितो वचनाद्बाधितः तदत्रापि समानन्यायेषु परिह्रियत इति सर्वेहन्यायः क
पूर्वाधिकरणेनैव प्रदर्शित इति मंदफलो विचारः। तस्मान्नैवं वर्णनीयं। किं तर्हि सर्वपृष्ठायामेव पृष्ठेति कर्मत्विष्टके दिं
कर्तव्यं प्रधानभेदात् तथाहि सिद्धवत्प्रधानभेदमैन्द्रवायवसंस्कारभेदहेतुमाह द्विरैन्द्रवायवग्रमन्नयति द्विरस्यैतस्य
वषट्करोतीति। तस्माद्यावद्वषट्कारं शेषसंस्कार इत्युक्तौ तरेदत्तेदृष्टाभ्र मन्तुमाष्यसूत्रेण परिहारो वक्तव्यः। ऐन्द्रवायवे
तु सकृद्ग्रहणे प्राप्ते वचनाद्द्विर्मन्त्रः न प्रधानभेदनिमित्तो हेत्वधिकरणे हेतोर्निराकृतत्वात्। एवं सति पूर्वाधिकरणशेष
एव सता सोममन्त्रसामान्यविचारस्मारणीत्क्रमकोपो भविष्यति। प। सोमे वचनात् मन्त्रोनुविघातो ऐन्द्रवायववता
वद्धिशिष्टविषयाभावादपि मन्त्रो मे वेद श्रेतरग्रहगते चमसस्थे च सोमे संदेहः किं मन्त्रोस्ति नेति तत्रापि सर्वत्तः परिहारमाश्रि
नं मन्त्रयतीत्यादिषु ऐन्द्रवायवन्याय एव स्यात्। इदं तु सर्वथा तत्रापि विचार्यते। किं प्राप्ते मन्त्रे विशेषमात्रे वचनेन विधीयते ॥

५

राम
४

६०।३

तविशिष्टविधानमेतदितिकस्मात्रविशेषस्य यदि वा वनिकः ततो यावद्धवनमेव कर्त्तव्यः अथ त्वयतः कुतश्चिन्नतएकदेश
स्वमपि लिंगस्थानि पुलाकान्यायेन समस्तद्योतकं भविष्यति त्रयम्भेहपत्नासंभवंति किमन्यार्थदर्शनानां प्राप्तेपेत्त्वात
द्विधानाद्ध नैवमन्त्रउत प्राप्तसमावादन्यार्थदर्शनान्येवक्वनीकृत्य यावद्धवनं मन्त्रउतसमाख्यावषट्कारहोमाभिष
वानिमित्तो मन्त्र इति ॥ किं प्राप्तं आज्यसाकं प्रस्थाप्य सौत्रामण्यां ग्रहहवनं समस्तहोमसंयोगा शेषएव नास्ति कुतः पुनर्मन्त्र
६ इति न चात्र प्रकृतितः प्राप्तिर्न च प्रत्यक्षोपदेशो यो पुपदे शब्दवसोपान्यपरत्वादसमर्थः तस्मान्नास्ति मन्त्र इति ॥ स्याद्वा
न्यार्थदर्शनात् । वचनानि त्वपूर्वत्वात्तस्मात् यथोपदेशं स्युः यद्यन्यार्थदर्शनानि सवेयुः ततोऽन्यत्रापि प्राप्तिः स्याद्धवतानि
चितानि तस्माद्यथोपदेशं मन्त्रो नान्यत्रेति ॥६॥ चमसेषु समाख्यानात्संयोगश्चात्तन्निमित्तत्वात् ॥ एकमेतद्यथो
पदेशमिति स तु समाख्यानादिभेदभिन्नउपदेशोऽनुसर्त्तव्यः न श्रुतिविशेषमात्रनिष्टः तत्र च चमसेषु तावद्यद्यपि ब्र
ह्मण गतः प्रत्यक्षोपदेशो न लभ्यते तथापि प्रैषगतया समाख्यया नु मीयते होतृचमसत्वादिविशिष्टं हि द्वयनयनप्र
षणं श्रुतं न कथं विद्दुपपद्यते यदि न तेषु होत्रादयः सोमं चमसमिति कथं चमस इति चदनार्थं च चमेरोणादिके विकरण
सा चनेऽसत्वप्रत्यये कृते प्रैषवेलायां भूतमविद्यद्वर्त्तमानानां चक्षितसंवद्धे पत्नमाणे भूतवर्त्तमानयोरदर्शनाद्भविष्यत्कमनु

श्री०
५

मीयतेनत्वन्यथाहोतुश्चमसःप्रैतिवेतितस्यानुष्ठानंशक्यतेतस्माज्ज्ञमितव्यंहोत्रादिभिस्सोमसेवनंतत्रश्चचमसाःप्रेषिताइति
तस्यैवापेक्षितस्यनिष्पत्तिविशेषस्यप्रत्यासन्नेर्भक्ष्यत्वंगम्यते।सशेषश्चचमसोहूयतेऽल्पंजुहोतीतिवचनात्।नचान्य
चोदनादिद्रव्यंप्रतीयतेयच्चचमनाच्चमसत्वमुपपद्येतनचतच्चमनस्यवार्मार्गमागवश्यात्।तत्रप्रकरणंवाच्यतः
प्रैषोपिचोत्पद्यतेसोमचमसस्समाख्यात्ववाच्यतयादिचोदनादिभक्ष्येततत्उच्छिष्टेनपात्रेणपुनर्होमोनक्रियेतेत्य
5 च्यर्थवातत्त्वणाद्याश्रयणेपश्चाद्धोतृचमसत्वाद्यवचारितंतस्यविनाशात्द्रव्यांतरंतत्समाख्यंनभवतीतितत्समा
ख्यातद्रव्यसाधनकहोमविधानवाचःस्यात्।तेनचमसांतरोपादानंप्रस्तुतंतदुत्पादनेचश्रुतचमससंख्यातिक्रमः
स्यात्।नचवचनसामर्थ्यादुच्छिष्टेनहोतुंशक्यंवचनस्यान्तरेणाप्याचारमंगंसोमभक्षणसाधकाशत्वात्।सोमभक्षोपि
सर्वमतत्तुल्यमितिचेन्नैतदेवंनसोमेनोच्छिष्टाभवंतीतिश्रुतेःतस्माच्चमसिभिर्भक्षयितव्यःसोमइतिमाध्यमप्यनेन
वक्रमेणानेयंनयथालिखितंउपपत्यंतराणांउपपत्यन्तरव्यवधानेनक्लिष्टत्वात्।तस्माच्चाब्राह्मणस्यसोमभक्षणे
प्रतिषेधवतियदिवाप्रयजमानस्यैतिसमाख्ययानसोमभक्षःप्राप्यतेततःफलचमसविधौसयदिसोमंबिभक्षयिषेदितिन
सोमभितिवप्रतिषेधसंकीर्त्तनंनावकल्पेततस्मादृत्विग्भक्षितासोमभक्ष्यइति।७।उक्तश्चमसमेकाक्षुतिसंयोगात्।इदानींवष

राम
५

कारहोमाभिघवमन्त्रानन्तुत्क्वैव प्रसंगानुसमाख्यामदविशेषानुसरणमेव तावत्करोति। तस्मिन्नेव प्रैषे प्रोक्षाहस्ताभिभिश्रूयते तत्र चतुर्ण्णां
संदेहः किमेक एवोद्गाता मन्त्रयेदुत सर्वर्त्विजः उत स्तोत्रकारिणः आहोस्विच्चत्वारोपि छंदोगा इति केचित्तु द्वितीयचतुर्थयोः
पक्षयोरेकत्वमिच्छन्ति सूत्रद्वयेपि सर्वशब्दप्रयोगात् लक्षणया च प्रत्यासन्नैः केवलछंदोगविषयत्वात्कुतः संदेहः वि
संवादः स्फुटोत्यत्र शक्तिप्रत्ययार्थयोः तत्र कास्यानुरोधेन कथ्यहेतिर्न विदिति। तत्र पाशाधिकरणन्यायेन गुणत्वान्यायैक
त्वनेकदेशत्वादिति प्रातिपदिकार्थप्राधान्यादुद्गातारं वृणीत इति चोत्पत्तावेकत्वादेक एवोद्गाता त्रैवमसौ दातव्य इत्युच्यते।
तस्मादेको मन्त्रयेत्प्रातिपदिकार्थासंभविनो बहुवचनस्याविवक्षितत्वादिति पूर्वः पक्षः। सर्वे वा सर्वसंयोगात्। ननु
क्तोत्पत्तेंवहुत्वत्यागः याशमंत्रस्य तत्प्रकरणे बहुत्वं न केन चित्प्रकारेणास्तीत्यविवक्षा। अत्र पुनर्लक्षणायामुपपद्य
मानायां नाविवक्षावकल्पते। तस्मात्सर्वर्त्विजामेवैष धर्मः। अथवा स्रेवान्तरसंबंधात्सर्वछंदोगग्रहणमिति वा स्त्री
ये। स्तोत्रकारिणो वा तत्संयोगात् बहुलश्रुतेः। यस्माद्बहुवचनस्योद्गातृव्यतिरिक्तैः सह प्रातिपदिकेनानुपात्तत्वात्संबं
धो नावकल्पते न च निर्निमित्ता लक्षणावकल्पते। न च लक्षणया विनास्यानर्थक्यं। अवयवप्रसिद्ध्या स्तोत्रकारिषूप
पद्यमानत्वात्तस्मादृचीति संयोगात्त्रयः स्तोत्रकारिणो मन्त्रयेयुः। सर्वे तु वेदसंयोगात्कारणादेकदेशे स्यात्। न तावत्समुदाय

श्री०
६

प्रसिद्धो संभवं तामवयवप्रसिद्धिः प्रातिपदिकस्योक्ता। नत्वावयवप्रसिद्धिरप्यत्र संभवात्त्रकारिषु विद्यते। गातारो हि सत्त्रोनाप्रतिहर्त्ता
रो न भूगातारो ते न बहुवचनमनुपपन्नमेव स्थितिं यं साम्नःस्वरो मूर्द्धस्य गायतेरभिधेयमिति मोक्ता इति वक्तव्ये प्रमादात्सर्वे सिद्धस्तु
क्ते तस्मान्न वरणानिमित्ता उद्गाननिमित्ता वा पचहन्त्युद्गातारः संभवन्तीति वेदसंयोगानिमित्ताः कल्प्यंते कुंदोगप्रवचनं स्वी
ज्ञानशब्दे नाभिधीयते तत्प्रवचनस्कंधकर्मतः स्वंवन्धा स्वपुरुषा प्रवक्तृत्वेनानुष्ठातृत्वेन वेदमेचिन्यायेनोद्गातारस्तमनुमा
तुं शक्यंते। न्वचन्वेषन्यामोवेक्षचिकरणे निराकृतः स्वयाप्युद्गातृपदमौद्गात्रेप्रसूतेन स्थितेहोते। नत्वौद्गात्रपदादस्य व्यु
त्पत्तिरुपपद्यते स्मर्यंते हि उद्गातुरिदमित्यपाश्रुत्ययं न तु तस्यवर्त्तीति प्रत्ययलोपः। तस्मान्नोद्गात्रशब्दादेषानुगंतव्यः तथा
प्रवरणनिमित्तमिति वक्ष्यति। तेनायुक्तमिदं विधिव्यानमिति उच्यते उद्गातागौणएवात्र मुख्योद्गातुरसंभवात्‌। क
ल्पितोयं पराहत्या ब्राह्मणादिषु राजवत्‌। यथैवतत्र योगात्त्लोकस्य मुक्तोत्पार न्यैवेव्याख्यातं प्रथमं जातं निमित्तं राजा
तत्स्वत्संबंधात्पालनेराजत्वं तत्संबंधादपि ब्राह्मणादिषु स्थाणीवत्यावानुमानेन वा राजशब्दस्तथैवात्रापि वरणं दकस्यौ
द्गातातत्स्वत्संयोगात्कर्मप्रवचनयोरौद्गात्रशब्दस्य योगादपि सात्रकारिषु उद्गातृशब्दः स्वानेकार्थत्वासंभवात् गौणः मुख्या
संभवाद्धि हगौणत्वाश्रयणं पूर्वमेवोक्तं। केवलं तु निमित्ते नोक्तं तदिदानीं प्रवचनसंबंधात्मकं कथितं। तस्माद विरोधात्सर्वं छंद

राम
६

गानामयंमन्त्रइति।नत्वेतद्युक्तंमन्त्रवेलायांहिपेव्याप्रियन्तेसन्निहिताः।अप्रैषकालेतेमन्त्रेणानभिसंबध्यन्तेनचसुब्रह्मण्यापघ्यत
स्मिन्कालेकश्चिद्व्यापारोतेनास्यसदस्यत्वंघोवा।संनिधानमस्तियेनमन्त्रेधिकृतःस्यात्।तत्रयथैवप्रवचनसंयोगेसत्यप
येषामकर्मसंयुक्तानांछन्दोगानांमन्त्रोनभवतिएवंसुब्रह्मण्यस्यापीतिमन्यामहे।कपिंजलवच्चविषयत्वेचबहुत्वश्रुतिर्वक्ता
ध्येतनचमन्त्रःकर्तृसंस्कारोयेनतदङ्गेनभयात्सर्वत्रावच्छायतिद्रव्यसंस्कारोयमितितत्रतत्रस्थापयिष्यामः।तस्मादुपपन्नंतत्ररु
शब्देनव्यावर्त्यस्तोत्रकारिपदपरिग्रहएवायमितिसमर्थनीयमेतद्युक्तंभवति।सर्वत्वेननशब्देनाभिधीयतेनस्तोत्रकारिणए
वकेवलान्नथापिप्राधान्यात्कारणादेकदेशेसुब्रह्मण्यपदंप्रवर्त्तते।यथाविनिषद्याज्ञातारःसाम्नांस्तुवतइत्यत्र।अथवास
र्वित्यपवान्तरपूर्वपक्षंपरिगृह्यकारणादेकदेशेस्यादितिसूत्रान्तरंस्तोत्रकारिपक्षेनियोक्तव्यं॥५॥ वस्तुतोमन्त्रोनविध गा
तिनाम्नानात्।गतःसमाख्यामन्त्रइदानींवाचनिकमेवानुगच्छति।तत्रयथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनोमन्त्रयन्तित्र्ययेत
स्यहारियोजनस्यसर्वएवलिप्संतइत्येतद्वचनंकिंप्रकरणादशेषकर्तृविषयंस वस्तुतोपिमन्त्रंप्रापयति।तत्स्ववाक्योपात्तव गा
मस्तिविषयत्वान्नेतिसंदेहेतन्नेवतावदभिप्रायेणान्विघतइत्याह।हारियोजनेवासर्वेसंयोगान्नशक्यःसर्वशब्दोविनाकार
णेनप्रकृतकर्तृमात्रवचनःसन्नेकदेशेस्थापयितुंअतोहारियोजनंग्रावस्तुदपिभक्षयेत्॥चमसिनांवासंनिधानात्।पूर्वपक्ष॥

७

सिप्राय विवरणं यथा वर्मसमन्वानिति पुनः श्रुतेर्न किं विरुध्यते न नमन्त्र्यदा सर्वशब्दविशेषणत्वात्॥ अथ शब्दैकवाक्यतां वषट्कारे तेषु
वप्रत्ययो येत्त्वन्यत्र प्रत्येकरूपेण पाताः तेष्वेव वकारो भवति तस्मान्नेत्रा वषट्कुर्वते तथाः सर्वेषां तु विचित्वा तद्दर्शा वर्मास्मिन् श्रुतिः॥ न युक्तः सर्व
शब्दः पुरुषमात्रगामी सन्नधिकारेण विशेषितः पुनः श्रम सिशब्देन प्रयोजनान्तरोपाधिकेन सता विशेष्यं तु योयावद्धिशब्दोऽल्पविषयी क्रि
यते तावन्नाचवसु श्रुतिर्नाध्यते तस्माद्वर्मसिनोत्र प्रत्येकं वर्मस संबंधार्थमुपात्ताः सन्तोऽपि चाल्पविषयत्वेन प्रतिपाद्यंते हारियोज
नं वर्महाविषयत्वेन प्रसंसां कर्तुं भक्तो हारियोजने सर्वदा वेत्यत एव सिद्धं॥९॥ वषट्काराच्च भक्षयेत॥ इदमपरं स्वयं तु नं वषट्क
र्तुः प्रथमभक्ष इति॥ तत्किं वषट्कारं निमित्तीकृत्य प्राथम्य विशिष्टं भक्षणं विधत्ते उत भक्षणमनूद्य प्राथम्यमात्रं विधत्त इति
विचारः किं प्राप्तं न वदन्येन शिष्टा इति कथं विरुद्धानुवादत्वे संभवति विशिष्ट विधानानुपपत्तेः प्राथम्यस्य चाप्राप्तत्वात्तदनुवा
देन भक्ष विधानासंभवात् एवं वचनं व्यज्यते यो वषट्कर्तुः भक्षः स प्रथम इति॥ ननु चाप्राप्तत्वान्न भक्षोऽप्यनुवदितुं न शक्यते॥ स
माख्यायां प्राप्तत्वादनुवादो गम्यते अभिहितं ह्यसमाख्यया वर्मसेषु भक्षः स शक्यो अनुवदितुं तेषां च यो यदा वषट्करोति
न स तदा प्रथमो भक्षयेत् तन्त्रे त्वस्यानेकहपुवमसांतरेषु च प्राप्त भावादनुवादो नोपपद्यत इति॥ नैष दोषो न स्यु वषट्यदेव
सर्वत्र प्राप्तं तदेवानुवदितव्यं॥ सर्वानुवादानां यथासंभवं प्राप्त्यपेक्षत्वात्॥ न च ग्रहवर्मसांतराणां वषट्कर्तृभिरभक्षणं॥

णानां किं विन्नसिध्यति प्रतिपत्तिरिति चेत्‌। वेदविहितप्रतिपत्त्यभावे नो किं कप्रतिपत्तिसिद्धेः। वक्ष्यमाणमिति भिन्नद्वारेणाव्यानन्त
णोपपत्तिः। अथोच्यते समाख्यया विप्रकृष्टप्राप्तिर्नराक्रियते शीघ्रप्रवर्त्तिन्याः श्रुतेरनुवदितुमतः प्राक्स्यमावे वेलायां श्रुतिः प्रवर्त्त
मानाय यत्र यत्र वषट्कृतं तत्र तत्र विशेषेण विचास्यतीति तदपुक्तं। तत्र हि सन्निकर्षविप्रकर्षविपदेयते यत्र विरोधः कश्चिद्
रूपं तु श्रुतिरन्यैः कार्यविचिन्त्येश मयाद्यथा कथं विदपि शानुवर्त्तमानं प्रतीक्षते यदा केन विदपि प्रमाणेन नाक्लिशप्राप्तिरित्यव
गम्यते तदा विशिष्टविचानमंगीकरोतीति तथा त्वप्रकरणादिप्राप्तार्थानुवादेन श्रुतयो गुणानां विधायिन इष्टाः। तस्मात्स्वार्थाय
मात्रनिमित्तत्वान्न वषट्कारो मन्त्रकारणमिति प्राप्त उच्यते। समासार्थो हि निष्पन्नैकदेशो न दृश्यते यतः। त्वंगवर्त्तनसर्वाय
[illegible] मपूर्वैर्थो विधीयते। यथैव त्र्यंगैः स्विष्टकृतं यजतीत्यत्र नांगान्यनूद्य त्रित्वं विधीयते किं तर्हि पूर्वनिष्पन्नसमासा
र्थो विधेयो भवति तथेहापि परिपूर्णाद्ययदश्यदान्तरयोगात् एकदेशनिकर्षवसामर्थ्याभावादशक्यमेवानुवदितुं याव
षट्कर्त्तुरन्तिकमिति। न हि प्राक् समासाद्धन्तस्य वषट्कर्त्तृसंबंधो युक्तः। सापेक्षत्वे सति समासानुपपत्तेः। ननु यमवति वैयर्थ्यानर्थ
सापेक्षस्यापि समास इति सत्यपि वषट्कर्त्तृसंबंधे समासावकल्प्यते। भवेदेतदेवं यदि भक्ष एवैकः सापेक्षः स्यादिह तु प्रा
थम्यमपि वषट्कर्त्तृसंबंधित्वात्सापेक्षं। न हि प्राथम्यस्य भक्ष्यो निमित्तं किं तर्हि वषट्कर्त्तृत्वमतो वषट्कर्त्तुः प्रथमं इत्येव संबंधः

श्री०
८

8

आपद्येततततश्चविषयष्टमसामंत्रश्चोम्या॥ योवषट्कर्तुर्मन्त्रइतिवानुद्यमाने विशिष्टानुवाददोषोमन्त्रमात्रेनैववषट्कर्तुरनास्ति
पातवषट्कर्तृत्वस्यश्च क्रियान्तरेष्वणनेकात्यादन्यतरानुवादेतुसर्वमन्त्राणांप्राथम्यंविधीयते।सर्वववषट्कर्तृव्यापाराणांच।
तद्यशक्यंकर्त्तुमतोवषट्कर्तृप्राथम्यविशिष्टापूर्वमन्त्रविधानमेतन्नतयोश्चपरस्परनियमादतस्तत्समानविषयत्वमतो
यावतिविषयेवषट्कारस्तावत्यवप्रथममन्त्रः।कथंपुनर्वषट्कारोनिमित्तभूतस्सन्नुपादीयतेकथंवानुपादीयमानस्यनिय
मोवकल्पते।उच्यते।नियमस्सर्वथातावदेककर्मनिमित्तकः।उपादानानुपादानेनविशेषप्रतीयते।नचवषट्कर्तृ
त्वमनुपादेयंनह्यत्रयदिशाष्टसप्तम्यादिहतनिमित्तत्वं।किंतर्हिवषट्कर्तेरिक्रियाङ्गत्वेनोपादीयमानेर्थान्निमित्तत्वं
भवति।तस्माददोषः।ननुचतस्मादेकंसामत्वेक्रियतेष्टोत्रीयमितिसमासस्यैवमपूर्वमनूद्यनित्यविधानंदृष्टं
था प्राथम्यविधानमपिसेत्स्यति।नतत्रापिसमासार्थस्यैवविधानात्प्रथमानस्सर्वस्तोत्रसामन्त्रोहित्वाप्स्वोपादीय
तेतत्रयदिसकलस्समासार्थोनिष्प्राप्तस्यात्ततस्सर्वविधिर्भवेत्सर्वत्रैवसामवादनयैवपाठेन।मैणावप्रासादृश्यंते
तेननवेदन्येनशिष्टाइत्येवंनविधीयतेवषट्कर्तुःप्रथममन्त्रइत्यत्रापिप्राग्वदवषट्कारंसमासार्थोविधीयते।तत्रयद्यपूर्व
सर्वत्रमन्त्रःप्राप्तस्यान्ततोविधीयततयाप्युच्यते।सतुनवषुचमसेषुग्रहेषुचाप्राप्तोनिमित्तेनचोपनीतोनहेतुमनुवदितुं

राम
८

वाशब्दयते। यदि तु क्वचामपि क्वचिदप्राप्तिर्भवेत्ततः समासे विशेषाभावाद्द्वेदेवविचित्सर्वज्ञात्रसामस्तु तु ज्ञाः प्रामाः अपि च वि
त्वमसंगं विधीयेततास्त्वपचानत्वात्सापेक्षत्वेपि समास्यते। न त्विह प्राधान्यं मन्त्रमात्रसंबंधी सतुल्यं। तस्माद्वषट्कारनिमित्तं मन्त्र
पूर्वं कृत्वा भूयः समाख्यया मन्त्रसंबंधतत्त्वानतस्यैव प्राधान्यमिति सिद्धं॥२०॥ होमाभिषवाभ्यां च॥ किमेताभ्यां वषट्कारवन्निमित्ते मन्त्रो
नेत्युच्यते होमाभिषवाभ्यामपरोक्षत्वात् कथमेवं स्यादाह हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षा
न्भक्षयंतीति तत्र होमाभिषवे तावत् सगुणे प्राप्तेन विधीयते। दीक्षावाक्यवन्मन्त्रमार्थश्रुतिरिति चेत्। तद्वचनात्स्य यदि
वाय्यत्रमध्य सिद्धत्वान्न हि हुतस्याभिषवः संभवतीति न च भक्षितस्य होमः। आहवनीयदेशाच्च सदः आगच्छंत प्रत्यञ्च एव प
तिपद्यंते होत्रादीनां च सदसि कर्मप्रवृत्तेरवश्यं वषट्कारसमाख्यानिमित्तप्रज्ञार्थं सदः सोमाः आनेतव्याः। अत्र च पुणो
पहवो दातव्यः तेन सदसीत्यप्यनूद्यते। केवलं तु मन्त्रेणाप्राप्तं विधीयते तत्र हुत्वाभिषुत्येत्येतदुपादानं स्यात् तत्प्रयोजनं कथं
नाम तत्समानकर्तृकौ मन्त्रः सिध्येदिति न हि निर्ज्ञातप्रयोजनयोर्होमाभिषवयोर्मन्त्रेणांगत्वं संभवति। मन्त्रस्य च सोमसं
स्कारत्वमवगतमेवेति नांगत्वार्थमितरसंबंधश्रवणमतश्चाप्यद्भि... होमाभिषवयोर्निमित्तत्वं ज्ञातं अतो होमाभिषवकार्य
पि सोमं भक्षयेदिति॥२१॥ प्रत्यर्जोपदेशाच्च मसंख्यानाः सव्यक्तः शेषे॥ अथ यत्र निमित्तसंपातो भवति तत्र किमन्यनिमित्तकोभ्य सदः

श्री॰ ९

समुद्दिश्यते अथ विकल्प्यते अथवा वाच्यत इति तुल्यार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तावभिधीयते। पैतुहोतुरित्यादिना विशेषसंयोगाद्विशेष
शास्त्रं होमाभिषवसंबंद्धग्रहेषु चरितार्थं शाकं वा विधिनु अतः शेषे तत्स्यादिति॥ ख्याख्याकारा न वाचादनिर्देशश्चमसानां कर्तुसंबद्ध
मत्वात्॥ ख्याख्याप्रसिद्धिनिमित्तत्वाद्धचकरणादिनिमित्तं सन्निपत्योपदेशेनैव वचनाद्वारिदिसंबद्धेन प्राप्तिर्न च तत्थ सामान्ये ८
न प्रवृत्तिर्विधायकत्वेषु सोमेषु विशेषरूपेणैव प्रत्यक्षशिष्टत्वात्। कामं वा समाख्याविप्रकृष्टत्वाद्दुर्बलत्वाख्यात्सापि त्वनवका
शत्वादवश्यमंगीकर्तव्या तथा सति प्राप्तिमात्रे सोमाभिषियते नान्यं निवर्तते। संभवति हि सावयवद्रव्यस्यानेकेनापि भ
क्षणं। विशेषतस्त्रिककुकस्य सोमस्य। श्रूयते वाल्पं भक्षयेदिति न च विशेषभक्षणे ल्पत्वमव कल्प्यते सशेषेव प्रतिपद्य
येत्रिणे भवति न दानान्तरस्यावकाशः। तस्मात्समावेशः कर्तव्य इति। १२। एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वे जिघ्नयेत्। एकस्मिन्पा
त्रेनेकेन स्थितासा चितानि इदानिं तत्र ततः क्रमादि विशेषाः प्रतिपाद्यंते। तत्राध्वर्युः प्रथमं भक्षयति न समर्पणाम्नूयस्तेन
प्रयोगो विच्छेप्स्यते। अन्यथा पुनरध्वर्युणा समर्पिते पुनरपि तस्मै समर्पणाद्विलंबः स्यादिति मत्वा क्रमादध्वर्युः पूर्वे इत्याह।
होता वा मंत्रवर्णात्॥ बलवति प्रमाणे विहिते दुर्बलोपन्यासः क्लिष्टो भवतीति मंत्रवर्णस्तावदुपन्यस्यति तत्र श्रावश्रुति
परो मंत्रो होतृकारिणां प्रथमं भक्षं दर्शयति एते तव दंत्य भिषवे क्रियमाणे शब्दं कुर्वति शतत्वत्सहस्त्र वचो भिक्षं दंते।

राम

वदनमेवोत्तरेणाभिक्रंदनेन विशेषितं हारिभिते रासभिः सोमसंपर्कान्नीन्नीकृतैर्मुखैर्विद्धीकर्मणि ग्रावाणः सुकृत:
शामनकारिणः सुकृतस्य यासुकृतत्वेन होतुश्चिन्न होतुरपि पूर्वं हविरघं होतुर्यत्प्रथमभमदनीयं तदाशतन्मुत्त्वं वंतद्दति
मुवन्वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति दर्शयेत्येवं होतेव नः प्रथमः पाहीति। यथा होता प्रथमं पिबतीत्युपमानात्प्रसिद्धि
र्गम्यते। वचनाच्च। वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति विशिष्टविधानं पूर्वमेवोक्तमपूर्वत्वाद्वचनानेकविधिर्दोषः सामास
स्याधिकः समासेनैकपदीभूतेकवाकारकविधानात्तस्य तस्योपदिश्यते त्यतन्नास्ति॥ कारणानुपूर्व्याच्च॥ यथाति भि
त्तं मे भिन्निकोपनिपाताद्यपरस्कृतेष्वहोतीति प्रथमं होत्रव्यापारे निमित्तं पश्चादर्थथैहि। मः॥ न तु वतस्याप्यभिष
वः प्रथमतरमासीत्सत्यमासीत्। न तु तावतो निमित्तत्वमुमाभ्यां वा न हि तयोर्द्धर्मशास्त्रमित्येवं सहितयोर्निमि
८ त्तत्वाद्यध्यवनाम होतुश्चित्पूर्वं हविरघमाशतेन्यैतस्माद्धोतुरेव केवलस्य प्रथमं भक्षमन्त्रांतिक्षस्थाप्यतेन सूत्रद्वये
नवषट्कर्तृमात्रे होतृशब्द इति प्रतिपादितं भवति॥ १३॥ वचनादनुज्ञातभक्षणं। तस्मात्सोमो नानुपहूतेनेत्येतस्या
र्थकथनार्थमुत्तरविवक्षार्थं वितत्सूत्रं॥ १४॥ तद्वपहूत उपहवयस्वेत्यनेनानुज्ञापयेत् लिंगात्। तदुपद्धानं केन कर्तव्यमतस्त्राह

श्री० १०

उपकृतउपहूयपश्चेत्यनेनेतिउभयोरनुज्ञाप्यानुज्ञायकयोर्व्यापारप्रदर्शनार्थःसकलोद्धारणंसर्वथाल्लौकिकेनतावन्न
कर्त्तव्यमित्यर्थः॥१५॥तत्रार्थात्प्राप्तिश्चवनं॥वदनमितिचापाठःसमस्तमेवप्रश्नप्रतिवचनयोरेकात्रवाल्लौकिकःप्रयोग
इतिप्राप्तानुच्यतेऽर्थक्रमेणपाककर्मवाचित्वोपकृतद्दत्येवमप्यनुज्ञायांप्रयोक्तव्यः॥१६॥तदेकपात्राणांसमवा
यात्॥यद्येतदन्यताप्रामेकिंचीयेततनोयतःकुतश्चित्वार्थ्यंतल्लौकिकमेवत्वेतन्नियम्यते॥तच्चयादृशेविषयेप्रा
प्तिःसानीनिवार्यतेसमानयात्राणांतुसमंप्यादश्रुतित्वादित्यनेनन्यायेनसमविनाशोऽस्तिवैषम्यप्रसक्तावनु
ज्ञाप्यकार्येऽसत्यपिसाम्येनाननुकिंशत्वेतत्सतेवाहष्टदोषाभावेपत्यत्तेएवसहभोजनाद्यलौकिकोत्पत्त्युपपत्तेर
नुज्ञायसरोभवतितस्मादेकपात्राणामिति॥१७॥यज्ञायनयेनापनीतामन्त्रःप्रवरवत्॥ज्योतिष्टोमेऽनुग्रहेऽत्र्या
नुयजमानसमानांयाज्यापयोगाःप्रवरणमाम्नातंतेषुयजमानस्ययाज्यातस्याश्चपत्न्यर्थंविहितंहोतृप्रत्ययणे
स्वयंवोघारणं॥तत्रयदास्वयंयजतितदाकिंचपक्षःारस्तत्रत्रिमित्तस्वमन्त्रेणापूनीयतेनेतिसंदेहनापनयोवचनाभावा
त्॥अन्यायनयेवनान्यप्याप्रनयः॥असंवेचायाज्यामात्रस्यहापनयनंश्रूयतेनवपक्षःकारमन्त्रयास्मस्माद्यथायाज्या

राम १०

याज्यापनयेसंत्यपिहोतुर्वरणेनानीयते तयामन्त्रोपीति। ननु चयदा स्वयंयजतेतदा नैवापनयोभवति यजमानस्य याज्येति स्ववनात्।
यदा तु सोनिप्रेष्यतितदापनयोत एवं विचारयितव्यं किंपाज्यापनयेयजमानात्मन्त्रोपनीयतेनेति। उच्यते॥ याज्यामन्त्रवषट्कारा
प्रशास्तुर्होतुस्समाख्ययायजमानस्य याज्येतिततोपनयनं श्रुतं होत्रसमाख्यया हि प्राप्तं यजमानस्य याज्येतिश्रुतौ वच
नात सर्वं होतुः प्रापितं तत्र वचनेन याज्यामात्रं यजमानसंबन्धिकृतं वषट्कारादयस्तु होतुरेव स्थिता एवायरिपुनर्य
जमानादपनयइति व्याख्यायेत ततस्तस्य याज्यामात्रं प्रापितं सदपनीयत इति वषट्कारादि प्राप्त्यभावादपनयोशं
केवन स्यात्। तस्माद्यजमानस्य याज्येति श्रुतेनेन याज्यामात्रापनयाद्वषट्कारस्य च पक्षपातो त्यंतव्यतिरिक्तादंगा
गित्वाभावाद्यजमानेन प्रयुज्यमाना याउपरि होता वषट्कृत्य मन्त्रायते। वषट्कारानिमित्तो हि मन्त्रानयाज्याभि
भिन्नइत्यपनयनीतः। अथ पुर्वविकारणागमात्॥ यदि यजमानस्य याज्येत्येतावन्मात्रं एव श्रूयेत ततः कदाचिन्नापनी
नीयत न तत्र स्हत्वेवं श्रूयते स्वयं निषद्य यजतीति वषट्कारेण च हविः प्रदानार्थत्वादिज्यते न केवलयाया ज्यायास यानवानं य
जतीति याज्यातस्तारम्भमावयजतेरर्थस्समाप्यते तावन्नावनितव्या एककार्यत्वेन याज्यावषट्कारयोरिदमुपपद्यते नान्य

श्री०
११

था। तस्मान्न यत्र याज्या तत्र वषट्कारमन्त्रावचनीत्यन्तरेण ये काल मंगामी भावं वापनयो विज्ञायते। प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्यानपायःप्रवृ
प्रवरवदिति तत्रोच्यते। प्रवरो न ह्यतिक्रान्तो याज्याकाले पनीयते। न ह्यणां तु मा चित्वा कस्यापनयकल्पना। तन्नामनिमित्तापनयाद
पनीयेत यद्यनेतुं शक्यते। अन्यत्र वयो न यितुं न च प्रवरस्य याज्यापनयवेलायां हेतुरपनयनं शक्यं। नापि यजमानेतिक्रान्ते का
स्य कारणात्स गुणेन वरणं। न ह्यस्य तु द्वयमपि शक्यं। तस्मादृष्टान्ते चैष मध्ये इदं त्विह वक्तव्यं किमिति तत्र प्रवरापनयो न शक्यते। यदा
सर्वविकल्पिकान्यादि तत एवान्यतरतो व्यवहार्य प्रयोग आरभ्यते। यदि स्थितयाज्यावचनमुत्क्रम्य विशुयागवन्नेमिति किं भवेत्तुः
ना प्राक् निमित्तोपजनन दन्न वृत्तसद्भावं सन्नकारपेदपि प्रवरणं नित्यं चैतत्कर्म। तिष्ठ यम भवस्थानुसारि स्वरणं नियतं।
यदपि हेतुर्न शक्यमयनेतुं कथमेतद्धेतुरपनीयत यदा तस्यात्मीयया याज्यार्थं अवश्यकर्तव्यमेव न किं विदितदर्थ एव क
तराक्यं वरणं यस्यापनय आर्थ्यं केवलं हि याज्यासह स्वार्थमपि तत्रैनैकमेव वरणं कर्तुमर्हत्यपि तत्समस्तज्योतिष्टोमप्रयोगार्थं
प्रथममेव वृत्ते सति क्रियत इति वक्ष्यमाण विशेषत्वादपि तत्रं। यदपि यजमानस्यास्त्र स्वावसरे क्रियमाणं विद्युणम
वतीति तदपि गुणलोपमुख्यस्यत्वनेन विरुद्धो न वतत्र प्रवृत्ति विकृतोऽकस्मित्प्रयोग विशेषान्न वति। यदपि यथा स्तुन
मवप्रवृत्तो कर्तव्यमिति तत्सर्वशक्त्यधिकारेण न विरुद्धं। शक्यमेव यथाकालं संपादयितुमित्युक्तामतएवं सूत्रं नेतव्यं

गुरु
११

न्ये ४

कारणान्तरेणैतत्प्रसिद्धिमंगीकृत्य नान्यथाख्यापनयेन्यथाख्यापनयद्भूतेनावतात्पूर्वमुदाहृतं इदानीं तु ब्रवीति प्रकृतत्वात्प्रवरस्या
नयायः याज्यातरार्थप्रकृतत्वा दित्यभिप्रायात् अनेन यजमानो पियदियदनीति यद्विवक्ष्यतीति याज्या पीतरार्थे भवितव्यमेव प्रवरेण।
एतावता तु वेदधर्म्यं यदसौ न वषट्कारमन्त्रवदेतद्याज्यानुसारे प्रतिपद्यत इति॥२८॥ फलचमसो नैमित्तिको मन्त्रविकारः
श्रुतिसंयोगात्॥ योयं ज्योतिष्टोमे राजन्यस्य वैश्यस्य च निमित्तेन नैमित्तिकः फलचमसः श्रूयते न्यग्रोधस्तिभीर्न्यग्रोधांकुरा
न्यग्रोधचफलानि वाता सं पिष्य दध्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् इति श्रूयते स किं मन्त्रविकार उतेज्याविकार इति संदेह
विमन्त्रयिष्यदिति श्रुतिसंयोगात्तमिति प्रकृतग्राहि श्रुतिसंयोगात् पुनरपि मन्त्रश्रुतिसंयोगान् अन्यानन्तर्यश्रुतेः समानवा
क्योपादानाच्च मन्त्रो भूत्वा तत्समानस्थानं मन्त्रगतमेव सोमं विकुर्यात् न यागगतं। न ह्यन्यत्र श्रुतमन्यविषयस्य वाचनेस
मर्थं। यागसंबन्धश्चाश्रयप्रकारेण द्विज्ञायते तद्दुर्बलं मंत्रवोत्पत्तिवाक्यशिष्टः सोमो यागादर्थकर्मणा न निवर्तिष्यते प्रतिपत्ति
वाचेतु विना पितावच्छुत्पामंदापराचः किमुतश्रुतावचसत्यां। तस्मान्मन्त्रविकारः॥ इज्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वात्॥ लिं
गदर्शनं न तावद्गाध्यकारकपक्रमे तस्मिति हि इज्याविकारत्वे सोमिकमन्त्रसंबन्धो ह्यलभ्यते। तत्र ह्यतन्तुस्थानायत्तानिराक
त्वात्तन गिरा गिरेति ब्रूयादिति वन्नसोममित्यनुवादस्सेत्स्यति। लिंगत्वत न्यासत्यां यागसंबन्धप्राप्तेस्साधकमिति मन्यमान

12

आहकथमसतियजिसंबंधेतद्विकारत्वमिति। इतरस्तुदर्शयति। सयदिराजन्यंवावैश्यंवायाजयेन्न्यग्रोधस्तिभीराहृत्यताः
संपिष्यदध्न्युन्मृज्यतं। निर्यजुयेदितिसंबध्यते। नह्यवश्यंपरस्त्रैवश्रुतेनाख्यातेनसहसंबंधोभवति। नचपाठायेत्वेयपूर्व
कालत्वंक्त्वाश्यब्देनोच्यतेभवतिहिगच्छतितुक्त्वेत्यपिगमनपेक्ष्यनोजनस्यपूर्वकालत्वं। मतोवाक्येनैवयजिसंबंधस्तत्पिपया
जयतिसंबंधेयजिसंबंधस्वार्थंद्रष्टव्योग्रामकामंयाजयेदितिवदंगकर्तुःप्राप्तत्वादेवनिष्फलत्वेनस्वार्थानुपदेशपत्वात्। सतिच
सतितमस्मैभक्षमितिनसोमभितिवोनयमपिप्राप्तमनुवदिष्यते। नत्वेषापोजननाविकल्पते। कथं। व्यवचनात्तमित्यस्य
वावादविधिशक्तितःनिमित्तत्वेनपुनश्चपुनश्चविविकल्पनातृतीयार्थस्यकल्पनस्याद्वितीयार्थस्यवाचनं। सभक्षसो
मवाधश्चयजिनिष्कर्षकल्पना। सयदिसोमंविभक्षयिषेदित्येतद्ध्यवचोनसतियाजयतिसंबंधःकल्पयितव्यः। तमस्मा
इतिचसर्वनाम्नःश्रुत्यैवप्रकृतग्रहणसामर्थ्यमानन्तर्यंचवाध्येयातां। सयदिराजन्यंवावैश्यंवायाजयेदित्यस्यपरिशिष्टस
वेधादुपहताविधिशक्तिर्नफलवभसेयागविधत्ते। निमित्तत्वेनवोपप्रयोगसतिनिराकांक्षीभूतस्यसतःपुनरतसंविप
रीतंविधित्वंकल्पनीयंतां। निर्यजिपेदितिवात्यन्ताश्रुतस्तृतीयार्थःकल्प्यता। तमस्माइतिचसाचानन्येननिर्दिश्यावगम्यमा
नोऽपकृष्येत। सयच्छेदितिवातन्यपरिविस्पष्टविधेःसतिनानुवादत्वांगीकरणंयुक्तं। नचयाजयतिशब्दादुपसर्जनीभूतंयजिंनिष्क्र

स्यफलत्वमसंस्संबंधेचोपयुक्तः। सर्वेणच ज्योतिष्टोमेन संबंधात्समस्तसोमं वाचित्वात्तेनैव योगः क्रियते। सर्वं चैतन् विरुद्धं। नाप्यकरो पियाजपि
तुर्मितिगम्यते इत्याह नयाजयेदित्येनेन संबंधं। सूत्रकारोपिवसंस्कारस्यतदर्थत्वादितिहेतुमाह नयाजयतिसंबंधादिति। तस्मादयुक्त
मेतदस्यैतु यागो हि प्रकृतोग्नीत्यतो वचनाद्वाक्यसंबंधानवक्लृप्तिं मन्यमानाः समस्तप्रयक्षे त्वि किमर्थंप्रकरणाद्याजयितु
मितिगम्यत इति वर्णयन्ति तेषामपि तु समस्तसोमविकारत्वं तदुपदेशपनीतस्य वाक्यावगतमन्त्रसंबंधस्य वा बस्तमिति त्वपु
८ ल्लिंगनिर्देशानद्यथैते मन्त्रव्यवहितेन च प्रयक्षे दित्याख्यातेन संबंधस्तस्मादङ्गत्वसंयोगापरित्यागेनैव सिद्धांतोपि व्याख्येयः।
कथं अपूर्वविषयो घतेन न तु प्रकृतस्य च। संस्कारोर्थक्रियावाच्यात्संस्कारोपागसाधनं। यदि तावदपूर्वविषयमन्त्रस्य वि
घते ततो प्यारादुपकारकत्वं न भवत्यदृष्टकल्पनात्प्रकरणविनियोगविप्रकर्षादसंबंधोपकारित्वाच्चानर्थातं प्रयक्षे
दिति द्वितीययाविस्पष्टं संस्कार्यत्वं गम्यते। अन्यथा हि तेनेति प्राप्नोति तस्मात्संस्कारः संस्कारस्य वैधस्वभावो यदु
पयुक्तमुपयोक्ष्यमाणं वा द्रव्यमनुकूलं वते। तत्रापि न तावद्युक्तमुपयोगासंभवादुपयुक्तसंस्कारत्वमेवज्ञायते। तेन फलत्व
मससंस्कारभूतं मन्त्रमनुपसर्पन्नेव शक्यो नियोक्तुं यदि त्विदुपयोगगच्छतितो मन्त्राणान संक्रियमाणेनान्यथासंवोप
युज्यमानत्वं शार्थयमानस्य करणाद्यागोपयोगित्वं प्रतिपद्यते। तत्रापियावत्यनुपयुज्यमानो यजमानमन्त्रसंस्कार्यत्वं न प्रतिप

ध्रतेतावतैवयज्ञमागेनार्थापत्त्यासंवध्यतइत्यवधारणाद्यजमानचमसात्त्यासेनैवैकेनसंवध्यतेनहिग्रहचमसांतरेष्वु
पयुज्यमानस्याप्ययजमानचमसत्वमनुपपन्नंअतःसोमोप्यनुग्रहीष्यते।यद्वाज्योतिष्टोमप्रकरणेनसंवद्धोयंमन्त्रःशब्द
मार्ग्यमाणःप्रकृतंसोममन्त्रमेवावलंवते।सवयागोपयुक्तद्रव्यशेषसंस्कारत्वेनप्रज्ञातइतिफलचमससमर्पिताहृशमेवसंस्का
र्तुशक्नोति।नत्वसांविदानिमन्त्रप्रयोजनःशक्यंकल्पयितुंनचतस्यकर्मातिरत्वेकिंचित्कृष्टीतरादिकारणमस्ति।अपिवसाय
ङ्दृशोमंविभक्षयिषेदितिस्ववाक्योपात्तेनैवसोममन्त्रेणेनसंवंधोविज्ञायते।अन्यथाहितदुपादानंव्यर्थमेवस्यात्।नचनसोम
मित्यनुवादोवकल्पते।यदिस्मिन्नन्तरमेवदमारादुपकारकंवोधतत्तःसमाणकार्यत्वान्नावान्नेवसोमंनिवत्नेयदनिवर्त्ति
तिवत्तस्मिन्नप्रतिषेधानुवारस्यान्नवविधियुक्तिवाक्यभेदानेकादृष्टकल्पनाप्रसंगादसंवद्धंचवाक्यमेवतत्।यदिसोमंम
न्त्रेणेनसंस्कर्तुमिच्छेत्ततःफलचमसमन्त्रेणमारादुपकारकंकुर्यात्फलचमसंवासंस्कुर्यादिति।यदात्वयमर्थस्तथापिय
नमन्त्रेणेनयथान्नूतंसोमंसंस्कर्तुमिच्छेत्तेनतथाभूतमेवफलचमसंसंस्कुर्यादितितदार्थापत्त्यायजमानचमसत्यागा
भ्यासंसंवद्धस्तोभवतितस्मादिज्यायामयंसोमविकारइतिसिद्धं।सेयमव्यवधारणाकल्पनेति।यथैवाश्वप्रतिग्रहेसं
यान्तोवचान्प्रतिगृह्णीयादितिश्रुतेप्रतियाहयेदितिव्यवधार्यकल्पितंतथैवात्रमन्त्रंप्रयच्छेदितिश्रुतयागसाधनंप्रयच्छेदितिवा

ल्प्यते। एतेनप्रसूतीकानभिजुहुयादित्यादीनिव्याख्यातानि। होमात्। होमानुवादेनदर्शितरूपैकविधिरिज्याविकारत्वेकल्प्यते। चमसै
श्चतुल्यकालत्वात्। असैद्धिमयागसाधनोन्नयनेकवाक्यतावेतन्तुल्यत्वंवकल्प्यतेनान्यथात्वे। लिंगदर्शनाच्च। सोमप्रति
षेधानुवादस्यचलिंगमितिव्याख्यातं।१९। अनुप्रसर्पिषुसामान्यात्। दशपेयेशतंब्राह्मणाःसोमान्भक्षयंतिदशदशैकैकं
चमसमनुप्रसर्पंतीतितत्रराजन्यचमसोपिकिंब्राह्मणैरेवभक्षयितव्यःउतराजन्यैरितिसंदेहःकःपुनःसंदेहहेतुः
केचिदाहुर्वचनव्यक्तिरेवदर्शिता। यदिहिदशदशैकैकमितिविधिस्तस्तुल्यजातीयेषुदशकेषुसर्वत्रविहितेषुशतंब्राह्मणाइति
यथाप्राप्तानुवादोब्राह्मणाग्रामृबद्धत्वान्नभवतीतिराजन्यादशअथपुनश्शतंब्राह्मणाइतिविधिर्दशदशैकैकमितिअनुवाद
स्ततोविधेर्गौणत्वासंभवात्सर्वत्रब्राह्मणैरेवभक्षयितव्यमितिब्राह्मणादशाकिंतावत्प्राप्तमनुप्रसर्पेषुरित्यध्याविधिसा
मर्थ्याद्भक्षयंतीतिचानुवादसामर्थ्याद्दशदशैकैकमितिविधौसतिकोत्रशतपेक्षायांतुल्यज्ञानीयेषुसंख्यातत्रिशाम्याद्ब्रा
ह्मणावचमसेषुब्राह्मणएकएकचमसेराजन्यादशेतिगम्यते। सामान्यादितिचदशसंख्यांचोदयित्वानिहन्तव्यापारस्यात्रेतत्प्र
रणार्थमश्रुतासुव्यक्तिषूपादीयमानासुमासोकिंचित्प्रत्यायकमश्रिताग्रहीतव्यास्तुल्यजातीयानांचसामान्यंगमकंविधते
नजात्यन्तरानुगतानां। अथवासामान्यादितिविषयसामान्यादर्थैकत्वेद्रव्यगुणयोरितिहिफलचमसंप्रत्युपादीयमानयोः

श्री०
१४

क्षत्रियत्वदशत्वयोऽप्यरस्परनियमेसतियावत्तिविषयेराजन्यत्वंतावतिदशत्वंयावतिदशत्वंतावतिराजन्यत्वमित्यवगम्यतेइतिवला
दशराजन्याविज्ञायन्ते।अथवासामान्यादितितुल्यकार्यंतुल्यजातीयंचतुल्यध्यवाचकंभवति।तस्मादिराजसूयचोदनातोराजन्यत्वंप्र
प्रप्रकृतीतस्यैकत्वंतत्रदशत्वंविचीयमानंसामान्यादातिदेशिकत्वाच्चैकत्वंवाचतेनजातिभिन्नकार्यत्वात्तत[illegible]।नह्यत्रजाति
रेवयजमानचमसोदशत्वेनयोजयितव्यइतिदशराजन्याभवन्ति।ननुचदशत्वेविचीयमानेयदेकैकंचमसमनुप्रसर्पन्तीतिवि
शिष्टानुवादाद्वाक्यंभिद्येत।नैषदोषःचमसमितिद्वितीयान्तंकेवलमनूद्यतेतावतातुसंस्कार्यत्वंगम्यते।नचचमसानांभक्षणं
मुक्त्वान्यःसंस्कारस्तेनसएवानुप्रसर्पणशब्देनलक्ष्यतेतत्रचप्रत्येकमेवचमसभक्षणंप्राप्तमितितदप्यनूद्यते।तस्मान्नवाक्यभेदः।
ब्राह्मणावातुल्यशब्दत्वात्।नवाराजन्यान्भक्षयेयुःकुतश्चतत्ब्राह्मणसंयुक्तोविधिरित्रावगम्यते।अन्यथातदुपादानेगौणं
चार्थवत्तेभवेत्तुल्येनब्राह्मणशब्देनसर्वत्रचमसेषुब्राह्मणाःप्रतिपाद्यन्तेतेनकुतश्चिदपिन्नावर्त्तयितव्याः।नचगौणत्वकार
णंकिंचिद्दृष्टप्रमाणान्तरेणविष्यष्टराजन्यानुपादानात्।समस्तमेवचैतदनर्थकंपुनःश्रवणंभवेत्।अस्मत्पक्षेपुनःप्रयोगवच
नादिभ्योविधिविशिष्टमनुमायब्राह्मणशतेविहितदशादशैकैकमितिविनागार्थपुनःश्रुतिः।अथवासमेस्यादश्रुतित्वादितिन्यायेन
दशदशप्राप्ताःसुरप्येवंवृत्तान्तुवदिष्यन्ते।ब्राह्मणशतेनचदशदशकेनवस्थितेनदशस्वपिचमसेषुचतुर्दशपुनःकश्चिद्राजन्याना।

14

राम
१४

मवकाशो विद्यते। तस्माद्ब्राह्मणादशइति। नत्वियं व्याख्या युक्ता यदि हि शतं ब्राह्मणा इत्येष विधिः स्यात्ततो तिदेशप्राप्तमन्त्रानुवादाद्धि शिष्ट
विधानासंभवेनान्यतरत्र विधीयमानेयदिशतं विधीयते ब्राह्मणा इत्यनर्थकं सिद्धान्तहा। निष्ठ ब्राह्मणे विधौ तु शतमित्यनर्थकं। अथयद्य
तं मन्त्रयंतीत्यनूद्य ब्राह्मणे विधीयन्ते केन शतं प्राप्तमिति वक्तव्यं। अथ यद्ब्राह्मणा मन्त्रयन्तीत्यनूद्य शतं विधीयते ततो राजन्यवा
दस्याद्ब्राह्मणश्रुतेर्विशिषणत्वाद्विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः। राजन्यचमसस्य च किं वितरणं तेष्यात। तत्रैकैकमित्यपि राजन्यचमसे
नुवादासंभवात्तत्राप्ये राजन्यादश विधीयरन्नीतरत्र च ब्राह्मणाः शतं नवसु चमसेषु न विभागः केन विभागेन स्यात्। अथ सोमसेवे
धात् ब्राह्मणा इति प्राप्तानुवादः कल्प्यते तथापि फलचमसस्याहत्या विशिष्टानुवादो ह्येव। फलचमसे च पुनरपि न कश्चिद्बाप
रइति पूर्ववदेव प्रसंगो नच सोमशब्द ब्राह्मणशब्दयोरर्थान्तरेपि फलचमसे राजन्येवाप्रयोगइति किं वितरणमाण। विशेषी
तमन्त्रानुवादेपशुपुरोडाशादिष्वपि शतप्रसंगः न ह्यसौ प्रधानेन विशेष्यते। सर्वेषां वाशेषत्वं स्यात्तस्य पुंस्त्वादित्येवमं
गप्रधानार्थत्वप्रतीतेः। सोमशब्दस्य चात्यन्तमेवानर्थकं स्यात्। अथ सोममित्येतावन्मात्रमनूद्य शतं विधीयते ततः क्रयादारभ्य
पावात्सोमसंस्कारस्य सर्वस्य तेन कर्त्तव्यस्तत्र मन्त्रयतिरनर्थकं एव स्यात्। अथ मन्त्रयतौ शतब्राह्मणासंबंधो विधीयते तत
थापुरोडाशादिष्वपि प्रसंगात् सोमशब्दोनर्थक एव स्यात्। सोमेषु ब्राह्मणशतसंबंधविधानस्य क्रियाशब्दत्वोदवाप्तकां। पुनरपि फलचम

श्री०
१५

सेऽस्मिन्नीरूपत्वेनासोमराजन्यप्राप्तिर्नैव विचार्यते। तेनैतद्वाक्यमनुपपन्नं। तथा दशदशैकैकमित्यस्याप्यनुपहत विधित्वे स्वतंत्रविधित्वा
च्चारितस्यानुवादत्वं निष्फलमप्रमाणं वा। कथं हि पूर्ववर्त्तमानापदेशः स विधिः स्यात् अथ पंचानुवादेन च निमित्तत्वादि विधिर्विनानेका
ख्याते वा वाक्यत्वं घटते। नन्वयदि शष्टादिरहितस्य निमित्तत्वादिप्रतीतिरस्मिन्नेव दशदशैकैकमित्यत्र का विस्मृतिः प्रतीयते
येन तदर्थानुवाद एकवाक्यत्वं वोपपद्येत। तस्मात्स्थलस्तस्य वाक्यस्य समस्तानुवादत्वमयुक्तमिति किं विद्धि वा तत्वं न
न्वयदि तावत्तस्यानियमप्रसंगे दशदशेति विधीयते तत्तस्य एकैकमित्यनुपपन्नं विधाने वाक्यभेदप्रसक्तेः वषट्कारदाणां
वानेकावमसप्राप्तेस्तस्यानुवादत्वासंभवा। ऊहे ह्यपि पूर्वं प्राप्तत्वाच्चमसशब्दोऽनर्थकः विधिंचनवावाक्यं भिद्यात्।
न च दशदशैकैकमित्यनुवादः संभवति। अतस्यापि चमससंस्कारार्थमुपादीयमानस्य प्रतिचमसं सामस्त्येन प्राप्तेः का च
संस्कारार्थं हि सति दक्षिणावद्विभागप्राप्तौ समस्यादिति दशदशैकैकमिति प्राप्नुयात् तत्र सत्यपि विधावोपरिसंख्यायाद
नेकस्मिन्नपि वा दशदशमस्तयितारः प्राप्नुवंति एकस्मिन्नपि द्वावमसे दशानां दशानां प्रसंगः अतस्यैव दशदशकेगणां
स्थित्वा चमसे भक्षणं स्यात्। तस्माद्वाक्यद्वयमस्मिन् व्याख्यानेऽनुपपन्नमित्येवं व्याख्येयं। द्वे अप्येते वाक्ये विधायके तत्स्वरूपत्वान्
तत्रापि दशदशैकैकमित्येतदवष्टब्धपन्नवत् प्रथममाश्रीयते तथोक्तेन न्यायेन क्रमान्तरस्यानुपपत्तेः। अनुप्रसर्पन्तीति अनेन

15

नावषिद्दिशप्राप्तमन्त्रोपलक्षणं संबन्धः। यथा फलचमसमन्त्रेण यागोपलक्षणमुक्तं। तेन पञ्चमसमनुप्रसर्पन्तीति अनन्तरस्य साकां
क्षत्वाद्विशेषणविशेष्यभावमंगीकृत्यानुवादो दशदशेति विधिः। चमसप्राचान्यश्च प्रत्येकं दशत्वं भेदाद्वीप्सा भवति। ततः शतं शतभिन्नरे
णवाक्येनाकृष्य यद्वक्तं सोमान्मक्षयतीति ब्राह्मणा इति विधिः। न हि विधिसंभवे समस्तवाक्यानुवादत्वं युक्तं ब्राह्मणशब्दस्य
गौणत्वं। शतमात्रसंबन्धेन च कृतार्थत्वात् अतन्त्रमेव सोमशब्दोमक्षयतीत्येतिनविधिश्चानुवाददोषो नापि सोमशब्दस्य यागसा
धनमात्रलक्षणया फलचमसप्रतिपादनेपि दोषः। तेन संख्यापूरणार्थं पावदस्तु तराजन्यकल्पना प्रक्रम्यते तावद्ब्राह्मण
स्तुता संख्येयान्तरं विधायनेराकांक्षत्वं क्रियते। न चैवं सति ग्रहणप्रसंगो दशदशेत्यस्य चमसविषयत्वात्। राजन्यचमसेपि
दृश्यकपामीसत्वां ब्राह्मणादशकेनेवावरोध इति द्रव्यसंस्कृतेतकृतार्थत्वाद्यजमानस्यैव भक्षणेन न भवितव्यं। तस्माद्ब्राह्मण
दशेतिसिद्धं। यत्तु नाष्यकारेण ब्राह्मणराजन्यानां सह भक्षणं विप्रतिषेधश्च न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीत्युक्तं तत्र केचिद्वि
ग्मा दयंति फलचमसे सोमत्वाभावात्कथमुच्छिष्टत्वं संभवति। न त्वेष दोषः। स्यान्नापत्या सोमधर्मभावाद्भक्षयतीति हि नैमित्ति
कमतुल्यत्वादर्शीमानविधानं स्यान्नधर्मस्यार्थकृतत्वादिति चन्ननु पुरुषधर्मोऽयमनुच्छिष्टत्वं न युक्तं स्यानापत्त्यान्यत्र कल्पयितुं।
मकल्प्यत यदि पुरुषधर्मोपि स्यान्न त्वयं पुरुषधर्मः फलकल्पनागौरवप्रसंगात्। सोमभक्षविषये वोच्छिष्टत्वप्रसंगादुच्छिष्टत्वमनि

श्री०
१९

16

हितंस्वकर्मचर्मइतिस्थितमतोयथैवसोमस्संस्क्रियमाणःकर्तुरुपक्रिष्टतांनापादयतिएवंतत्कार्यापन्नःफलवमस्तोपि।तस्मात्पूर्वयैवोपप
त्याब्राह्मणत्वमसिद्धिरिति॥२०॥तृतीयाध्यायस्यपंचमःपादः॥सर्वार्थमप्रकरणान्न॥इदानीमनारभ्याधीतानांप्रकृतिलिंगसंयु
क्तानांप्रकरणसंबंधेसतिकिंप्रकृतिप्रकरणसंबंधउतसर्वार्थत्वमितिविचारस्तत्रश्रुत्यादिषट्कानावपिप्रत्यक्ष्यप्रति
यहेष्टिवत्क्रतुसंबंधोयोजयितव्यःस्रुवाद्युद्देशेनखदिरत्वादीनिविधीयन्तेतेनस्रुवादयस्रुवेणावद्यतिस्रुवेण
धारमाघारयतिस्रुवेणपार्वणौजुहोतिजुह्वाजुहोतीत्यादिनिर्वाक्यैःक्रमांगत्वेनप्रतिपादिताःतत्संबंधित्वेनचोपन्न
तमात्राणिएवखादिरत्वादीनिस्वकसंबंध्यर्थेनक्रतुकथंनवेनष्टयंते।नहितेषामन्यत्फलमस्तीतिचतुर्थेवक्ष्यामः
वनिर्व्यापाराज्ञातिविशेषान्नफलोत्पत्तिस्वकल्पतेनचव्यापारसंबंधजननार्थाक।विक्रियाप्रस्तुतादृश्यतेनापिव
कयनोप्यान्नानवात्स्रुवादिविधीयतेवाक्यभेदप्रसंगादतःस्कवाद्यनुवादेनविधीयमानानांखादिरत्वादीनांस्रुवादिस्व
रूपेणान्यथाप्युपपद्यमानेऽनर्थकंविधानमितितदुपस्थापितकर्मसंबंधोविज्ञायते।तत्रानारभ्यवादत्वादेवस्रुवादि
संबंधस्यप्रकृतिविकृतिष्वविशेषात्सर्वार्थत्वमितिपूर्वःपक्षः।प्रकृतौवाद्विरुक्तत्वात्॥सर्वविधीनामप्राप्तविषयत्वाद्यत्रप्रमाण
तरेणप्राप्तिर्नास्तितत्रखादिरत्वाद्युपदेशःप्रकृतौवचनकृतश्चिव्याप्तिविकृतिषुतद्गतांतरार्थमवश्यकल्पनीयमा।दिदेशेनखादि

राम
१९

सत्वाद्यपिप्राप्नोतीतिनोपदेशमपेक्षते। तेनद्विरुक्तत्वस्यासंभवस्त्याह। तवद्विरुक्तत्वाद्द्विरुक्तत्वाद्वामामेतिसूत्रं। तदङ्गीं
कुवचनप्राप्तेप्राप्तेरितिवापाठः। सत्यंद्विरुक्तत्वमन्यायंतत्रतूक्तंतएतदतिदेशप्राप्तत्वादुपदेशो। विहन्यतेनपुनरुपदेशसि
द्धमतिदेशएवनप्रापयेदिति। युक्तंचयदर्थविप्रकर्षादतिदेशोनस्यात्। सन्निकर्षात्तुपूर्वतरप्रवृत्तोपदेशाश्रयाणां। अर्थ
स्यैतत्सामान्यविषयत्वादुपदेशाद्दुर्वलइतितदतिदेशेपिसर्वांगविषयत्वादविशिष्टं। तस्मात्सर्वार्थानारम्भवादइति। द
र्शनादितिचेत्। स्थिता यांप्रतिज्ञायांचोदयति। यद्यतिदेशादुपदेशोवलवानेवंसतितेनैवोपदेशेनावरुद्धत्वादतिदेशो
नैवस्यात्। कुतःशङ्का। तिहिप्रकृतिविकृतिसाधारणंखादिरत्वंप्राकृतोपकारसाधनत्वेनदृष्टंशक्तित्वाद्विकृतिनिरा
कांक्षीकर्त्तुंततश्चप्रयाजादिदर्शनंविरुध्येत। तस्मादतिदेशविनिर्मुक्तायांप्रकृतावेवविनिवेशोयुक्तइति। नचोदनैकार्थ्या
न्नैतावताशक्यंसर्वार्थत्वंव्यावर्त्तयितुंनह्येकस्मिन्नंशेतिदेशोवाधितःसर्वत्रैववाधितोभवति। तद्यथाशरेष्वकुशेषुनिव
र्त्ततेसमानविषयमात्रेहिवाधोविज्ञायते। तेनखादिरत्वादिप्राप्तसीमामात्रादतिदेशोनिवर्त्तते। नचखादिरत्वमक्रियात्म
कत्वाद्व्यक्तेतिविकृतिंनिराकांक्षीकर्त्तुंयुगपच्चप्रकृतिविकृत्योःप्रवर्त्तमानमशक्यंप्रकृतोपकारत्वेननिरूपयितुं। साकां
क्षंचततस्त्वप्राप्त्यभावात्। नचातिदेशान्यनुज्ञामन्तरेणास्रुवप्राप्तिःसंभवति। नचैतद्वाक्यंस्रुववच्यापिविधायकं। प्रधान

प्रधानवर्त्तित्वेपि प्रयाजादयो

श्री॰
८

क्रियानुपादनेसतिविशिष्टविधानेत्वनुपपद्यमानेवाक्यभेदप्रसंगात्।तस्मादनारम्यवादविधिप्रापितेष्वपुवस्थत्वादिरतत्
तद्धर्ममतिदेशन्यवाल्पयितव्यः।उत्पत्तिरितिचेत्।अत्रतार्किकाःकश्चिदाहप्रकृत्यर्थोनारम्यविधिःसंन्नेपविस्तराभ्यां
विधीयमानत्वात्प्रयाजादिवदितिनतुल्यत्वात्।नतावदीदृशोर्थेअनुमानस्यगतिरित्युक्तं।अपिचानुमानमप्यत्रतत्र
भवति।अनैकांतिकत्वात्।विकृतावपिहिसंन्नेपविस्तराभ्यांविधिरुपलभ्यते।तच्चैतत्पादकेनविहितत्वात्संन्नेपवि
स्तरयोरन्यतरानेवविचायकइतितदपिपक्षेतोतुल्यमितिहेतोरसिद्धता।तेनावश्यंक्रियानुवादनिरपेक्षंसंन्नेपविस्तरा
भिधानमात्रंहेतुर्वक्तव्यःसचानेकांतिकइत्युक्तं।एवंवास्त्रगोत्रेणसूत्रद्वयंगमयितव्यमितिचेत्सर्वार्थत्वंपश्यसित
दयुक्तं।यत्रहिपात्राणांविनियोगोत्पत्तिस्तत्रतदंगंजातिर्विचार्तुंशक्यतेनचविकृतावुत्पत्तिरतःपात्रैश्चन्यायंतस्या
अशक्याजातिःविचार्तुं।प्राप्तिवैषम्याच्चयदिहिप्रकृतिविकृत्योःपात्रोत्पत्तिस्तुल्यवत्पात्राणिप्राप्नुयुस्ततःसर्वावस्थोद्देशेनजा
तिविधानमवकल्पतेनत्वेवंतस्मात्प्रकृत्यर्थत्वमुक्तमिति।तत्रोत्तरंतुल्यत्वादिति।सर्वथानारम्यवादःप्राप्तिमात्रम
पेक्षते।तत्रपात्रोपदेशेनप्राप्तिर्यथातिदेशेनसासर्वापिप्राप्तिरूपेणतुल्या।यच्चप्रत्युपदेशातिदेशयोःसंनिकर्षविप्र
कर्षौविद्येतेतथापितौस्वविषयएवकल्पावल्लंकुरुतः।नानारम्यवादेनसहस्रअनारम्यवादोहिपात्रद्वारेणक्रतुगामित्वा

राम
८

द्विप्रकृष्टतरत्वस्मात्सर्वार्थः। तद्वर्ज्जं वा अतिदेश इति। चोदनार्थकार्त्स्न्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्यर्थः। प्रकृतौ वा द्वि
रुक्तत्वादित्येतदेव न्याय्यं। यत्तु तद्वर्ज्जं प्रापयिष्यतीति तदयुक्तं स्तुतः। वर्त्तते यदि भेदेन प्रकृतं यागेषु चोदकः। तत एवं भवेदे
षु युगपत्तु प्रवर्त्तते। पदार्थातिदेशपक्षे शास्त्रातिदेशपक्षे वा तद्भेदात्कदाचिद्भेदो भवेद्यागगतस्तु व्यापारोऽतिदिश्यत
इति दशमाद्ये वक्ष्यामः। सर्वनिरवयवत्वाद्युगपदतिदिश्यते। अनेन चामसिद्ध्यर्थं युगपदेव प्रयाजाद्यपूर्वाण्यस्य
तेतेस्व प्रयाजादयः प्रयाजादिभिरपि स्वशास्त्राणि तेन प्रकृतिवदित्येवं रूपस्यातिदेशस्यैकत्वात्सर्वेष्वविशिष्टस्य
सर्वत्र प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा न कदेशेषु [illegible]रपि वक्तुं शक्यं प्राप्ता एव चाव्यं तद्वत्तु युक्तं। तद्यदि तावदनारभ्यवादानुरोधेन
खादिरत्वादिविषयोतिदेशः परित्यज्यते ततस्स एवाङ्गान्तरेष्वपीति सर्वनिवृत्तिप्रसंगः तत्रवोक्तं। अथ केषांचिद्विष्व
क्तानामनुरोधेन तद्विषयोतिदेशः प्रमाणं क्रियते ततः खादिरत्वादिप्राप्तिरप्यविशिष्टेति स्फुटं द्विरुक्तत्वं प्राप्ने
ति। यागगतव्यापारोपदेशित्वाद्यच्च प्रकरणाम्नातमप्यतिक्रम्य विहितयः प्राकृतं तत्ताव[illegible]तीति सर्वत्र स्थापयिष्या
मः। तेनाप्यनारभ्यवादादतिदेशप्राप्तेः प्राथम्यं। अवश्यं च विकृतिषु स्रुवादिप्राप्तिरपेक्षितव्या। यावता चापतेन
स्रुवादयः प्राप्नुवंति तावता खादिरत्वादयोपीति नोपदेशविषयत्वं घटते। न चैषां क्रतुसंबंधो विद्यष्टः सोप्यन्यथानुपप

श्री०
१८

न्यायानुवादिद्वारेण कल्पयितव्यः। सर्वार्थत्ववादी च प्रकृतिसंबंधं तावदभ्युपगच्छति। तेन च परिहृत आनर्थक्ये विरु
ति संबंधो निष्प्रमाणकः प्रमाणवन्न रोचयति दर्शनक्रतुसंबंधं च। अयं पक्षस्तु क्रतुसंबंध एव प्रत्यक्षः सन्नारभ्यवादा अपि
सर्वार्था एवायं यथैव प्रजापतिस्सप्तदशो यज्ञो व्याप्त इत्येवमादयस्तस्मात्त्वादिरत्वादि प्रकृत्यर्थमिति सिद्धं।१। प्रक
रणविशेषात्तु विहितो विरोधिस्यात्॥ अपवादाधिकरणमेतत्। तत्र पूर्वाधिकरणेनैव सामधेनीसप्तदशपक्षस्य
नारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वे प्रकरणाधीतेन पांचदशेन सह विकल्प इति विशेषाशंकां निवर्तयति। कथं पुनरा
करणिकेन विशेषविधिना सहातुल्यबलस्य विकल्पोभिधीयते अत आह। तत्र नाम विशेषेण सामान्यस्य निराक्रि
या प्रत्यक्षो यत्र संबंधो विशेषेण प्रतीयते। तुल्यप्रमाणको हि विशेषो बाधको भवति न दुर्बलतरप्रमाणकः। न च
क्रतुप्रयोगादन्यत्र सामिधेन्यो विद्यन्ते। तस्मात्क्रतुप्रयोगप्राप्तिस्तुल्या। ततश्च किं प्रकरणमप्यधिकं करिष्य
ति। द्वयोस्तुल्यबलयोः प्रमाणयोर्विरोधे सति बलवत्तरेण निर्णयः कर्तव्यो न च प्रकरणं वाक्याद्बलवत्तरमतो याव
त्प्रकरणव्यापारो भवति तावद्वाक्यद्वयेन तुल्यबलेन विकल्पो व्यवधार्यते तेन न्यूनबलं यद्यपि प्रकरणसहस्र
मपि च सहायी भवति तथापि न तदनुरोधः कर्तव्यः। तस्मात्प्रकृत्यर्थं सप्तदशपक्षमिति प्राप्ते ब्रूमः। तुल्यो यद्यपि संबंधः

18

राम
१८

सामीधेनीः प्रतीष्यते । तथापि क्रतुसंबंधविशेषाभावान्न विकल्प्यते । सामिधेनिस्वरूपप्रयुक्तत्वेनार्थिका संख्येत्यवश्यं यागापूर्व
साधनत्वकारितः संबंधोभ्युपगंतव्यः । न च यागापूर्वसाधनत्वे प्रकरणादृतेलब्धायितुं शक्यत इति नन्वेवमेव द्रूपामः तेन प्र
करणाद्ग्रहविशेषात्पांचदश्यमपूर्वसंबंधप्रमाणप्रत्यासत्तेर्वलीयः । विधिरपि हि पूर्वप्रयोजनवति पुरुषं नियुंक्ते
साप्तदश्यापेक्षया पांचदश्यं शीघ्रतरं प्रयोजनवदवधार्यत इति विधिकालविशेषाभावात्तुल्यबलत्वमपि च क्रतुमवि
गुणं कर्तुं पुरुषप्रवर्त्तितेन सामिधेनीः क्रत्वंगत्वेव साप्तदश्यस्य न किं विधिश्रुत्यादिप्रमाणमुपलभामहे यथा पांच
दश्यस्य प्रकरणं । तस्मादेतत्पांचदश्यं सामिधेनीनां दर्शपूर्णमासयोश्च वाक्यप्रमाणाभ्यामवधार्यते । साप्तदश्यं
केवलं सामिधेन्यर्थमवतिष्ठेदानीमानर्थक्यपरिहाराय खादिरत्वादिवत्क्रतुसंबंधप्रकल्प्यतयदित्वसौ प्रती
केन्नत्वसौ संख्यांतरादरुद्धसन्प्रतिद्धीति तत्र सामिधेनीनामुभयथाप्यवैगुण्यं भवति । कुतः पुनः पांचदश्येन
ततश्च कोप्यभोजिवदमुख्येष्वनुरोधः स्यात् ॥ किमंगपुनर्यदात्रांगगुणविरोधप्यवविस्पष्टः । तस्मात्कालवष्ट
भदर्प्यितेन पांचदश्येनोत्कालितं साप्तदश्यं क्लिष्टेन यावदभिदेशेन पांचदश्यं नैव विहन्ति । अप्राप्नोतीति तावदोप
देशिकेन साप्तदश्येन प्रथमतरावरुद्धत्वात्ताभ्यो निराकृतं केवलप्रकृतिविषयत्वेनैवावधार्यत इतिव्यवस्थाय ।

श्री०
१९

19

मुन्नायामुच्यते। नसाप्तदश्यंबलवद्विहितिधैपदेशिकं। अनारभ्यविधेस्तद्धिसामिधेन्यंगतांगतं। विकृतीनांतुनाम्ने
वप्रमाणंतत्परिग्रहे। अतिदेशेनहिप्राप्तिःपांचदश्यस्यतान्नपिपथाप्रकारणपाठंप्रकृतौबलवत्तरं। तथातिदेशवि
ज्ञातंअंगत्वंगंविकृतिष्वपि। नचसामिधेनीष्वनतिदिष्टासुतद्द्वारेणसाप्तदश्यविकृतिरनुप्रवेष्टुंशक्नोति। यदातुसा
मिधेन्योतिदेशेनप्राप्स्यंति तदापांचदश्यमपिलिङ्गापकारसंबंधेत। मिरस्यसहपूर्वतरमाक्रम्यप्रकृतावेवसा
प्तदश्यस्यबाधकंनविध्यतितस्मात्याध्यास्ववत्रपशुमित्रविंदाध्वरकल्पादिषुसाप्तदश्यंप्रकारणविहितंताश्चैवतद
तिदेशप्राप्तयापांचदश्यबाधेननिविशते। नानारभ्यविधिप्राप्तासर्वास्वेवमविध्यति। पश्चादिष्यतिरिक्तासुपां
चदश्येनबाध्यनान्न्। ध्यांगेनपांचदश्यनव्याप्तास्त्वात्यतिदेशतः। विहितंसामिधेन्यंगंसाप्तदश्यंनरुह्यते। एवंचद
शमेप्येतद्विविक्तंस्थापयिष्यते। तेननैतद्गृहीतव्यंसर्वत्रबलवत्तरं। सूत्रकारोपिविकृतौविराचीतंयदब्रवीत्प
प्रकृतौनैतदस्तीतितदेतावद्विवक्षया। सामिधेनीःप्रतिप्राप्तिस्तुल्यावाक्येनयद्यपि। विशेषःपांचदश्यस्यकृतौप्र
करणेनतुअतोयद्यपिदौर्बल्यंवाक्यात्प्रकरणस्यस्मत्। तथापिविषयान्यत्वात्कृतौतद्वितियाजकं। समानविष
यत्वेहिबाधपात्तदुर्बलंमतं। कृतौतत्प्रतिपक्षत्वान्नतद्वाक्येनबाध्यते। विशेषस्थायमेवास्थयदसाधारणंकृतौ॥

राम
१९

सामीधेनीषुतुल्येपिशेषत्वेवाक्यकारितात्।क्रतुंप्रत्यसमानत्वात्साप्तदश्यस्यवाचकं।नश्रुत्याद्युतावधुपदेशेननातिदेशेनतस्यानतत्।
एवंचप्रकृतावेतत्पांचदश्यंप्रतिष्ठितं।विकृतौचनयत्रास्तिसाप्तदश्यपुनःश्रुतिः॥२॥नैमित्तिकंतुप्रकृतौतद्विकारःसंयथाविशि
ष्टान्।यद्वैश्यादिनिमित्तेनसाप्तदश्यंविधीयते।तन्मुख्यात्प्रकृतावेवपांचदश्यस्यवाधकं।तद्धिप्रकरणेतुल्यंप्रकृतौविनि
योजकं।निमित्तेनतुसंबंधात्क्रियान्तद्बलवत्तरं।पांचदश्यमवाधित्वात्स्वात्मानंलभतेनतत्।स्वद्भुतेनसर्वेषुप्रयोगेषु
श्रुतंहितत्।साप्तदश्यंविधानंतुप्रयोगेवैश्यकर्तृके।अवाधेनापितस्यात्मापांचदश्येनलभ्यते।प्रयोगांतरेततस्यान्यु
विप्रराजन्यकर्तृकाः।साप्तदश्यमवाधित्वायेष्वात्मानंनलभ्यते।अतस्त्वशक्तिवैषम्येविकल्पोनमतस्तयोः।समुच्चयोपि
नैकार्थात्सामिधेनीषुयुज्यते।नैकत्रैकेनसंख्याताःसंख्यायंतेपरेणताः।नित्यस्यवाधशक्तिर्हिनार्थापत्त्यावकल्पते।पू
र्वापर्यंयथापूर्वंनिर्दिष्टस्यैववाधनं।काम्यनैमित्तिकाभ्यांहितथानित्यस्यवाधनं।असंजातविरोधंहिनित्यंसर्वंविधीयते।
नैमित्तिकंतुतद्व्याप्तविषयत्वाद्विरुध्यते।तेनैकविषयत्वेनविरोधस्यैकवाधनं।विरोधायोगपद्यात्तुनविकल्पप्रसंजनं।
किंचप्रयोगसामान्येनित्यंसर्वंविधीयते।नैमित्तिकंविशेषेतुतस्मात्तद्बलवत्तरं।नित्यमंगंबहूरस्थप्रधानादूर्ध्वचोदितं।कि
यततत्प्रमाणंचपरंप्रकरणेमतं।काम्यनैमित्तिकानांतुवाक्योपात्तंप्रयोजनं।अतःशीघ्रप्रयुक्तत्वान्नित्यात्तेबलवत्तराः।आश्व

श्री०
२०

20

पुरुषार्थत्वाद्धि प्रकृष्टफलात्तथा वलवद्धीप्रकारित्वात्काम्यं नैमित्तिकादपि। श्रुतैव पुरुषार्थे हि शीघ्रं कर्त्ता प्रवर्त्तते। नैमित्तिके
हि दूरस्थे विरणास्सोऽप्रवर्त्तते। नैमित्तिके श्रुतं यच्च काम्यमेव विचारितं। तन्नित्यं प्रति तुल्यत्वादविरोधात्परस्परं। पूर्वाधिकरणे नै
व पूर्वपक्षे निरूपितः। नित्यस्याप्ति विशेषो हि काम्या प्रकरणे यतः। चमसस्यादिरत्वं च ज्ञात्वर्थे हि विचीयते। बैल्वगो दोहनादि
नां काम्यत्वात्पुरुषार्थता। वाच्यते फललाभेन नित्यं काम्येन तत्र वेत। पश्यतोऽमक्कदुबुद्धि विनिपातस्ततो नवेन्नु। क्रत्वर्थो गो
महाणोहि न श्पत्तस्य कतोः फले। गुणाच्च न फलं सिद्ध्येद्धि गुणं क्रतुमाश्रितात्। आश्रयस्तादृशाही ष्टेयादृशः प्रकृतः क्रतुः।
खादिरत्वादि नित्यत्वे व्याप्तस्यासौ प्रतीयते। ततस्यानवरुद्धत्वात्काम्यस्य विद्धाति गीतिः। अप्तिस्वार्थो विशेषो हि क्रतोः
प्रकरणं प्रति तेन गृह्णाति हि स्वार्थेन तु काम्यं कथं वने। इति कर्त्तव्यतार्थित्वात्संयुक्तं हि न शक्यते तेन प्रकरणं प्राप्तं संयु
क्तात्फलवत्तरं। न हि प्रकरणं तस्य विनियोगस्तु संमतं। क्रत्वर्थस्याश्रयोऽप्यस्य स्वार्थे रुद्धो न लभ्यते। पूर्वाधिकरणन्यायस्त
स्मान्नैमित्तिकेष्वपीति प्राप्त उच्यते। नैमित्तिकं तु प्रकृतौ वर्त्तते नित्यवाचया। हेतवोऽत्र यः पूर्वव्याख्याता एव संमताः। असंयोग
स्वाचेन संयोगोऽस्य विशिष्यते। पुनः क्रतौ विशिष्टस्य प्रयोगस्य परिग्रहात्। साक्षाच्च पुरुषार्थत्वादनन्याश्रयगामिनः। एवं सिद्धवली
यस्त्वं निवेशः प्रकृते। स्थितः। न च तुल्यार्थयोर्वाचः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः। न युक्तो न विरोधोऽपि निमित्र गोचरयोस्तयोः। अतश्च पु

राम
२०

पुषार्थत्वात्तस्य च प्रणयनक्रिया। प्राप्तित्वमसे नैव क्रत्वपूर्वस्य साधनात्। न साधयति पश्वादी क्रत्वर्थश्चमसो यथा। गोदोहनं तथाप्य
र्थं न क्रत्वर्थस्य साधनं। न चोभयार्थता तस्या वाक्यभेदप्रसंजनात्। विधिर्नास्त्येकवाक्यत्वे फलप्रणयनं प्रति। अन्या हि क्वचनन्य क्रिःय
लोद्देशेन तद्विधौ। अन्याप्रणयणोद्देशे तस्मान्नद्वयसंभवः। आसन्नासंनभवे चेष्टा विप्रकृष्टेन संगतिः। युगपत्तेन न तस्यातां सं
भवासंभवावुभौ। अतश्चाभिपदार्थेपान्नान्यस्य प्रणयने विधिः। अविधानादर्थेषत्वान्नशेषात्तु रवाचनं। अवाचात्वचमसो वश्यं
कर्त्तव्यश्च क्रतुं प्रति। न चान्यस्यावकाशोऽस्ति क्रत्वर्थेन्येन साधिते। तेन प्रणयनाभ्यासः कार्यः काम्यगुणं प्रति। यथैवं द्रवाय्
देवत्येयहे भित्राद्यसंभवात्। भिन्नं भित्रादि देवन्यं ग्रहाभ्यासान्तरं विधेः। एवं प्रणयनाभ्यासः पुरुषार्थवशाद्भवेत्। द्वयोरेव
भवेद्गुणपंक्तताभ्यस्यात्फलस्य च। तद्धि स्वसाधनत्यागादन्यसाधनसाधिते। कर्म्मभिः साध्यते स्वार्थश्चासनाभिरलंकृतः
उच्यते यो गुणः काम्यः क्रत्वर्थेन स गृह्यते। क्रत्वर्थकार्म्मकृत्तस्मिन्नेव स्वार्थसिद्धये। निर्व्यापारो गुणः कामं न साधयति कश्चन।
करणत्वं न तस्यास्ति निःक्रियस्य फलं प्रति। तेनावश्यं क्रियाकाविक्रायायाः स प्रमाणिका। मा च प्रकरणेनास्मेदन्ना प्रणय
नात्मिका। तस्यां च चमसः पूर्वप्राप्तोन्या विधीयते गुणः। तदवाधादर्थकस्य च विधिर्गोदोहनादिनः। गोदोहनाद्यवाधित्वाय यथासौ विहित
स्तथा। तदवाधनतैवेह तस्यैकस्य विधिर्विधिः। श्रुतं काम्येन गृह्यमाना च क्रियाप्रणयनात्मिका। विप्रकृष्टफलं शक्ता स्वगुणेनोपजीवितुं।

क्रियया वा गृहीतस्य गुणस्याकरणे गुणः । करणे तस्य दोषः स्यात्त्रिष्वीध्मस्यैव संगतो । भिन्नप्रयोजनो पि हि काम्यो गुणो वांतरकार्यैक
त्वाद्विरोधिगुणांतरज्ञानमिथ्यात्वाच्च वारणसमर्थः । तथा हि । ग्रासंगि किं न्व्रातः सिद्धिकाम्यो हि कुरुते गुणः । गृह्णंति न च विध्यर्थाः क्रतवः
स्वगुणं तदा । सर्वस्यैव हि कार्यार्थं स्वगुणग्रहणादरः । अन्यार्थगुणसिद्ध्यर्थं तु कार्यस्य स्वगुणेन किं । हविःसंयवनार्थानामपां
प्रणयने हि यत्न । तद्गृहीत्वा गुणकाम्यः प्रयुङ्क्ते न क्रियांतरं । ततश्चास्य प्रयोगस्यानेनांगं चमसो मतः । तद्ग्रहणं तु तादर्थ्येनैव
गुणे न क्रियते सः तेन प्रणयनं । प्रयासः कर्त्तव्यो हि न विद्यते । निःफलत्वादतो वाच्यः प्रयोगात्कर्म्मणः सकृत् । तथा प्रणयनम
पि निर्वर्त्यमानमेव गोदोहनस्याश्रयत्वं प्रतिपद्यते नान्यथेति पशुकामप्रयोगेन्यार्थेन सता गोदोहनेन निर्वर्तितत्वान्न चम
समनुपसंग्रहीष्यति । कार्यार्थं हि सर्वत्र साधनग्रहणं । न स्वरूपमात्रसंभावनार्थं । तत्र यथैव प्रसंगलक्षणेनान्यार्थैरिवांगैरु
पक्रियमाणः पशुः पुरोडाशादयो न स्वांगान्युपसंगृह्णंति न वत्सादया । किंचिद्धि गुणं भवति । ततश्चात्र चमसस्यान्यानतिकृष्ट
व्यं उत्पत्तिप्राप्तमपि विद्यतु पसंगृहीतं तेनैवांगं भवति । न चानंगम गृह्णतो दोषस्तुतरां वा तद्ग्रहणे वैगुण्यप्रसंगः न्यवीस
३ दोषस्य प्रधानस्य प्रणयनस्य गुणानुरोधेनावृत्तिरित्विकांतं न चमसस्य प्रणयनस्यांगं । न चात्र चमसेन कृते गोदोहने न पुनः
करणमाशंक्यते । किं तर्हि गोदोहनेन कृते चमसस्य संपादनार्थापि पृथक्करणाशंका । कथं पुनर्गोदोहनप्राप्तिर्बलीयसी न चमसप्राप्तिरि

तितदुच्यते। विशेषविहितं ह्येतत्प्राप्तेवानवकाशकं। पुरुषार्थसप्तमीपक्षे च चमसं तेन बाध्यते। प्रयोगमात्रे हि चमसो गोदोहनं
विशेषपूर्वप्राप्तस्यासौ तद्बाधेन लब्धात्मा नैवं गोदोहनं। सावकाशश्चासौ नेतरत्। दूरे चासौ पुरुषार्थत्वगोदोहनं तु
सन्निकृष्टं पुरुषार्थत्वं सर्वशास्त्रप्रवृत्तिः। यच्छ्रुतादर्थात् तादर्थ्यं कृतो विशेषो नासौ तेनेत्रमिति वक्तव्यं तत्र यथ्यविरू
त्वादिति। भेदो ह्येष विशेषक्रान्त्यर्थैकवाक्यत्वयोर्विशेषादिविहितेन बाधितव्यो नान्यार्थेनेति। तेनात्र योऽसन्निधिर्विवक्षा
न्यपरस्य रशक्तिलोपान्नियमः प्रणयनस्याप्यन्यत्र प्रयोगे सिद्धात्मलाभस्य स्वसाधनोपसंहारशक्तिलोपो गोदोहनस्या
पिप्रणयनान्तरकल्पनाशक्तिविघातः पशुकामप्रयोगव्यतिरिक्ते च चमसस्य शास्त्रीयत्वं तस्मान्न द्विकारो गोदोहनं।
यथा तु विकृतौ चमस एव समविषयीति तथा उपरिष्टाद् वक्ष्यति निवृत्तिर्वा कर्मभेदादिति तेन प्रकृतावेवैतद् द्विकारकमिति॥ ३॥
इत्यर्थमध्याचर्थं प्रकरणान्तु। अनारभ्यवादप्रस्तावेनाद्यपि यच्छ्रयमं तावदनारभ्यवादत्वमेव प्रतिपाद्यते। प्र
करणेन तावत्स्ववमानमर्थत्वं प्राप्नोति सृत्पादुकस्तु ह्यर्थत्वमतः प्रकरणविशेषाधातद्युक्तस्य संस्कारादृष्टपक्षवादि
दृष्टार्थासिस्संस्कारत्वाच्छ्रुतिवाक्यप्रकरणैर्विरुद्धैरिष्टार्थाभ्यधित्वमेव चाप्यते। शुद्धार्थत्वं च निःप्रयोजनत्वान्न द्व
रणेनावश्याधानग्रहणसामर्थ्यात् तस्मादिष्टार्थमध्याचानं। अपि च प्रकरणास्वपदमानेष्टिविषयं दष्टं। नवाता सांतदर्थत्वान्त्२॥

श्री
२२

22

पयाराद्उपकारकभावानंभवेत्ततःप्रकरणादिष्वर्थमितिगम्यतेवाक्यसंयोगात्तुद्वितीयानिर्दिष्टाग्निसंस्कारार्थमत
देवंवसतियद्यग्नयःपवमानेष्ट्यर्थाभवेयुस्ततस्तद्वारेणज्ञानमर्पितदर्थंभवेत्।नास्तुनिष्फलत्वादग्न्यर्थाइष्टयुक्तामतश्च
गुणानांचपरार्थत्वादित्यनेनैवपरस्परानंगत्वंनहिद्वितीयाश्रुतिःप्रकरणेनबाध्यते।लिंगदर्शनाच्च।तेनैनंपुनर्विक
रोतीतिवाग्निसंस्कारार्थतांदर्शयति।।४।।तत्प्रकृत्यर्थंयथान्येनारम्भवादाः।।सिद्धनारम्भवादत्वेखादिरत्वादिव
देवप्रकृत्यर्थत्वमग्निद्वारेणप्रकृत्यनुप्रवेशात्।।सर्वार्थमाधानस्यस्वकालत्वात्।।पूर्ज्ञातावदियंबुद्धिर्भवतिय
दिप्रकृतिकालआधानंक्रियतेततःप्रकृत्यर्थंभवेत्स्वकालेतुवसंतादौक्रियमाणमग्न्याधानविशेषत्वात्सर्वार्थं
विज्ञायते।तथाचाग्न्याधानस्याचाराणमध्येकारश्चवक्ष्यतिसंध्याकर्मकालेनिष्यतेप्रयोगःसर्वार्थःस्यादितिप्र
कृत्यर्थत्वेचदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमार्थमेतद्भवेत्।तत्रचप्रधानवशवर्तित्वाद्वसंतेपौर्णमास्यममावास्ययोर्वाक्रि
येततथाचवसतिवसंतेपौर्णमास्याममावास्यायांवादधीतेत्यतोनिवचनान्यनर्थकानिभवेयुस्तस्मात्सर्वार्थत्वमि
ति।नत्वेतद्युक्तं।नह्याधानस्यप्रकृत्याविकृत्यावासंबंधे किंचित्प्रमाणमस्ति प्रकरणेसतियत्पवमानेष्ट्यर्थंन
जातंतद्विनैवक्रतुत्पादिष्वकेनान्यकर्मार्थंभवीष्यतीतिकृतएतज्ज्ञानन्त्वेवंसतिपूर्वोक्तिकरणेनैवगतमेतत्।सत्य

राम
२२

गादेस्त्वपदिश्यमाने ह्यिवद्दर्शपूर्णमासादीन्यपि निष्फलानि भवेयुः तेषां तु फलवत्वाङ्गुणानां च परार्थत्वादित्येवं प्रा
प्तानास्तीति शक्यमभिहारेण कर्माङ्गत्वं कल्पयितुं निष्फलस्याधानस्यावश्यकल्पनीयेप्रयोजने भिहारेणस्वाङ्गि
त्वादिवत्कर्मार्थत्वमापद्यते । श्यकुर्वंतीति हि प्रयोगमध्यस्थादवक्तयं कर्मणाम्युपस्थापयितुं । यथैव प्रोक्षणादीनांद्री
त्वादिस्वरूपमतित्तस्यव्वादीरत्वादीनां चस्रुवादिस्वरूपं कर्मापूर्वप्रयुक्तत्वं कल्पितं तथाधानस्यापि स्त्र भिस्वरू
पातिक्रमेण कल्पयितव्यं यदि स्वाश्रिस्वरूपमात्र प्रयुक्तमेवाधानं भवेत्तत्कर्माण्येनाहितेनाप्यग्निना सिध्येयुर्न
च प्रयुक्तस्य सगुणोऽकार्यनाभिभिः तेनावश्यं भाविनिकर्मसंबंधे प्रकृतपर्थत्वमग्निद्वारेणात्वाङ्गुपत्यसंयन्तु स्वकाल
त्वं तद्वुपदेशादतिदेशप्राप्तस्यपूर्ववेदनवत्प्रयोगसाधारणपार्थमितिनसर्वार्थत्वं गमयतीति यदपि वसंतादियहणा
तदप्यप्राप्तविषयमर्थवद्भविष्यति । न हि दर्शपूर्णमासार्थस्याधानस्य वसंतकालत्वं प्राप्तं प्रत्यक्षमासंप्रयोगप्र
सक्तेः नाप्यग्निहोत्रे तस्यद्विहोमार्थस्यपौर्णमास्यमावास्याकालप्राप्तिर्न्नवप्रयोगसाधारणैस्वकालत्ववनाद्दृते
सिध्यतीति नानर्थकत्वमत एवं व्याख्ये । न कार्यविल्कर्माणांगसाधनं निंतहि द्वितीयासंयोगादग्न्यर्थमेव तेन तस्य
स्यस्वकालत्वादित्यनेन नसर्वार्थाजिवीषंतीति तिद्वारेण सर्वार्थत्वमित्युच्यते स्वकालत्वादित्यपि स्वातंत्र्यादाम्नानादित्यर्थः

श्री॰
२३

यच्चितरानारभ्यवादवदितितत्त्रानिश्चीयते। सिद्धेन्त्वेतत्तस्मेषांकिमर्थत्वंविचारितं। नतुकर्मणामावेहिप्रमाणं किंचिदस्ति
तोरपादिरत्वादीनिध्रुवादिभिसंयुक्तात्पिपितत्स्वरूपमयुक्तात्वेनप्रतिपद्येते ध्रुवादिशाष्टानामाहृतिवचनात्वाहिन।
पिरवादिरत्वादिभिरुपपन्नेभ्यारखादिरोपिहितदाकास्तु कम्प्रुवशाष्टत्वाद्यामवत्येव। तत्रप्राक्कर्मार्थत्वान्नजातिनि
यमस्यप्रयोजनमस्तीतियुक्तंस्वरूपातिलंघनेऽद्धत्वाहवनीयादिशाष्टानांसंस्कारमिभिन्नत्वान्नाधानाद्धिनापद्
तिस्तयलभ्यतइतिशाष्ट्रप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनैवार्थवत्ताविज्ञायते। यत्तुतेनविनापिकर्माण्यपविगुणानस्वभवयु
तिरग्निवत्तदभावेततत्वात्तवैगुण्यंभवतिविंतत्याहवनीयाद्यसंभवहेतंयदित्याधानमनुकुर्वीतस्वावुन्मानुभवन्
स्यान्नतोनैववैगुण्यंभवत्तदभावेन्वाहवनीयादयोपिनभवंतितिवेकातेनकर्माणामंगमतस्तेनतावैगुण्येपसक्तिः।
यदिवाग्निमात्रेणकर्माणिसंवध्येरन्नतत्स्वरूपस्यांतरेणपिन्नाधानंनिष्पतेरतत्प्रयुक्तताभवेत्। यदाहवनीयेजुह
तीत्येवमादिवोदनार्थःपुनर्नैकदाचिदाधानमंतरेणसंभाव्यते। तेनकर्माणिकुर्वतातदप्यवश्यंकार्त्तव्यं। तस्माद
ग्न्यर्थपत्नुद्रव्यस्याकर्मकालनिष्पतेरिति। साक्तत्वाविंतेनितत्रैवववक्ष्यते। एतेनपवमानेष्टीनामाप्यग्न्यर्थत्वंव्याख्यातं।
आशंकाशेषस्योत्तरेणाविकरणेनव्यावर्तते॥५॥वासामग्निप्रकृतितत्प्रयाजवत्स्यान्। तस्यांतुस्याप्रयाजवदित्यतद

राम
२३

२५

धिकरणन्यायेनपवमानहविःसंस्कृताग्निसाध्यत्वंतासामग्नीनामस्तीतिविचारः।तत्रेष्टिषुदर्शपूर्णमासयोःप्रकृतित्वमित्येवंपवमानेष्टीनां
दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वंसिद्धंयथैवप्रयाजादीन्यतिदिश्यन्तेतथैवपवमानेष्टिसंस्कृताग्नित्वमपि।ननुवाहवनीयादयःसर्वकर्म
णांप्रत्यक्षवद्भूताएवंचाग्नित्वंप्रतिपद्यन्तइतिनवक्तव्यंप्रकृतितइतिनैषदोषः।यत्रैवप्रत्यक्षश्रुत्याजुहोतिस्तत्रप्रकृतिसमका
लमाहवनीयसंबन्धोऽवकल्पतेयत्रपुनर्द्रव्यदेवतासंबन्धमात्रंकल्प्यतेचतुरवत्तंजुहोतीतिप्रकृतितोहोमःप्राप्नोतितत्र
द्वारस्यप्राकृतत्वादाहवनीयेनापिप्रकृतितएवभवितव्यमतश्चाग्नीनांप्रकृतितइति।ननुपवमानसंस्कारार्थंक्रियन्तेतासमर्पयन्ताः
प्राप्नुवन्तीतितासामर्थन्याय्यत्वमवस्थाप्राप्नोतीतिनैषदोषः।सर्वानवस्थानांसामर्थ्येनव्यवस्थानात्।यावत्त्वोऽग्निकालेपौर्ण
मास्यमावास्यादिकंनातिक्रामन्तीतितावत्पक्षेकरिष्यन्ते।नचानेतासांतदर्थत्वात्।यन्नामप्रयाजादिप्रकृतेरंगंसर्वंतत्तदतिदि
श्यते।ननुपवमानेष्टयःकर्मांगमित्याधानन्यायेनसाधितं।अतोनरूपंवाक्यंपरतत्वादित्याहवनीयादिस्वरूपमतिदिश्यते
नेष्टयः।आरंभणीयात्वंगभितिकृत्वाधिकरणान्तरमारभ्यते।तदीयस्यकन्यायोऽपिनविष्यति।सत्यपिचांगत्वेयावन्नविधी
यन्तेतावन्नैवेष्टयःप्रकृतोदृश्यन्ते।यावच्चविकेनकथंभावेसङ्गावनान्नपूर्ण्यतेतावद्विविर्त्तेप्रवर्त्तन्तेतेनपवमानेष्टिरहितायांप्रकृतौ
ताभिरितिकर्त्तव्यताग्रहणमाणान्तद्व्यतिरिक्तावाक्वचिविहितैवकल्पनाग्रहीतुंशक्यते।अन्यथाह्येकस्मिन्वाक्येविहितवदंगानामविहित

धविधानमितिस्वरूपविप्रतिषेधःस्यात्तस्मादाहवनीयःप्राकृतवमाने शिष्यस्त्राहगवता सांप्राप्त[illegible]तिनिष्पन्नस्याहवनीयस्यप्रयोजन
मपेक्षमाणस्योपदेशेनातिदेशेन वागत्वंशक्यंप्रकल्पयितुं। एतावस्तु निष्पत्त्यर्थाएव तेनतत्कृतमुपकारमपेक्षन्ते न्यायतोपि सिद्धमुप
देष्टुमतिदेष्टुंवाशक्यते। तस्मादाधानमात्रसंस्कृतेनाग्निनासंबद्ध्याइतिसिद्धं॥ धातुरूपःसर्वेषांपशूनांविधिःप्रकरणविशे
षान्नुहवनीयस्थानस्थप्रकरणेनसहपूर्वेणअविरोधाविरोधौ चिंत्येते। उपांशुयाजमंत्रामंसंस्कृत्य यथाशयःप्रत्याताग्नी
षोमीयःसवनीयोऽनुबंध्यश्चेति तिसर्वेकथंनावेद्यर्थानपेक्षते। तथायवसक्थ्यहनित्राग्नीषोमीयप्रणयनोत्तरकालमुप
करणादयःपशुधर्माःपठ्यंतेतेषुवकृदुसंदेहः। विध्नयाणामपिपशूनामर्थेनाम्नायंते। अथसवनीयार्थेनैवअथसवनी
याग्नीषोमीयार्थेन। अथकेवलाग्नीषोमीयार्थेनैवेति। किंप्राप्तंतत्रसवनाद्यपूर्वंस्यात्त्येवमादिसूत्रसंगत्यर्थमसूत्रं[illegible]वसू
र्वपक्षंकरोतिसर्वार्थाइति। यदित्वयमेवपक्षःसूत्रेणपरिगृह्येततत उत्तरसूत्राणिसंगतान्येवभवेयुः। यदापूर्वपक्षसूत्रेणैवस
र्वार्थत्वंप्रतिज्ञायतेतदाकिमनेनस्थानाद्यपूर्वश्चेति प्रकरणविभागादेवहिपूर्वस्यापिसिद्धिःस्य स्त्वेकेषामित्यपि
प्रकरणमात्रकथनेनाप्रतिज्ञातकेवलसवनीयार्थताव्यावर्त्यमानाकथंसंबध्यते। एवंतदनुसारित्वादुत्तरसूत्राणामप्य
संगतिः। अथवासेत्रएवपूर्वपक्षेकेवलसवनीयार्थत्वमसूत्रितं स्थितीयंपक्षंसूत्वात्याश्च स्त्वेकेषामित्यादिसंबंधनियं तत्तन्नुभाष्य

कारणानाश्रितेसर्वाद्यः पक्षःसुखमसूत्रः क्रियतेसौत्रपक्षांतराले तुतत्संगत्यर्थमसूत्रपक्षाश्रयणं सूत्रकारस्यसूत्र्यहृदयतामापा
दयतितस्मादाद्यएवमुक्तःकः पक्षः। तस्योपपत्तिः पशुधर्म्माहिज्योतिष्टोमप्रकरणेकेनचिदपिपशुविशेषेणासंयुक्ताःश्रूयन्ते। कथं।
एतेहृदयस्यानुष्ठानं वाक्यादित्युपपद्यतेतथाप्युत्पत्तिदेशे स्थप्रक्रियाक्रमसन्निधौदीक्षास्तुहि सामक्रयसमीपेत्रग्नी
षोमीयः समाम्नायते। तस्यचपश्वपिवचनसामर्थ्यान्यस्तुधर्मसमीपेत्रनुष्ठानं भविष्यतितथापिप्रकरणेननैंद्राग्नः
सर्वप्रकरणानामुत्पत्तिदेशानतिरेकान्नास्वनीयानामपिस्तुत्याकालमुत्पत्तिवाक्यमौपवसथ्येतुगुणार्थंवश्रुतिः न
चतयाप्रकरणंभवति। अनुवंध्यातुउदवस्येवसोमान्तेक्रियमाणत्वात्। तस्मादवांतरप्रकरणवाक्यसंयोगाभ्यामप्रति
बद्धेनज्योतिष्टोमप्रकरणेनाग्नीषोमीयस्यस्थानंविप्रकृष्टार्थंवाधित्वाज्योतिष्टोमार्थास्त्रावदंतइत्येतत्कल्प्यते। तस्यच
सोमद्रव्यकत्वान्नपशुधर्म्मैः किंचित्प्रयोजनमित्यानर्थक्यात्तदंगेष्वितिपवमंगोष्ठेवावतरंतोंगत्वाविशेषात्त्रीण्यप्यवरंति
सत्यपितदंगत्वेयोगपत्वाभावान्नदीक्षणीयादिष्ववतरणं। सत्यपिचयोगपत्वेसामान्यसंबंधाभावान्नातदंगपशूनां। त
स्मात्त्रयाणांसमानंविधानमितिप्राप्तेभिधीयते। स्यादेतदेवंयदिज्योतिष्टोमद्वारेणप्रकरणाविशेषःस्यादस्तितुविशेषः सव
नीयानामौपवसथ्येहन्युत्पत्तेराग्नेयमजमग्निष्टोमआलभेतऐंद्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयमित्यादिनाहिपशुधर्मसमीपेसवनीयाः

त्यादिनाः तस्मात्केवलसवनीयार्था एवेति। स्थानाच्च पूर्वस्य। कथं पुनरिदं श्रुतिलिंगाधिकरणविपरीतमभिधीयते। न हि तत्रै
वमिष्टं प्रकरणाद्धि देवनादयो राजसूयार्थाः स्थानाच्चाभिषेचनीयार्था इति। तथा श्रुत्यैंद्री गार्हपत्यार्था लिंगेनेंद्रार्थेति युक्तं तत्र प्र
करणाम्नानेनबलीयसा प्रमाणेन निराकांक्षीकृते जघन्यप्रमाणानुत्थानात्समुच्चयानाश्रयणं। न हि तत्र पुनरन्वाप
नयाद्विनार्थाषष्ठ्यं न किंचित्सिध्यति। नापि शेषिणा भिंद्राम्पादीनामुपायांतरेणापि स्मृतिसिद्धेः। इह पुनः सत्यपि सवनीय
संबंधाद्धर्माणां नैष्काद्येऽग्नीषोमीयस्य पशुधर्म्मैर्विना सिध्यन् वात्याप्रंतरमवश्यं कल्पनीयं तेन ययोरविप्रतिपत्तेन्न
येत स्यात्तदा दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वं भवेन्न यो हि प्रकृतिभूतः पशूनां स दर्शपूर्णमासविकारो भवतीति रतु प्राणिद्रव्यकाल
सामान्यात्तद्विकारास्तत्र किं सवनीयार्थाः स्युः तेः साद्गुण्यद्वारप्रभवनातिदेशेनाग्नीषोमीयप्रकृतावुपदेशं गच्छेन केन विदि
त्युपदेशांतर्गतत्वात्क्रमेण विनियोगाद्युक्ताः। षड्विधोपदेशप्रसमये ह्यतिदेशः कल्प्यते। तस्माद्यद्यप्यन्यत्रोपदेशातिदेशाभ्यां
प्रकृतिविकृत्यर्थत्वं यागगतस्य भापारस्य तथैवेहस्थानप्रकरणाभ्यामनयार्थत्वमस्य संख्यायामनुसर्वोपदेशानावादीतिदर्शे
नैव प्राप्तिर्न विध्यति। तस्मादुपालंभः सूत्रस्य।। अस्त्येकेषां तत्र प्राक्श्रुतिगुणार्थाः।। यदुक्तं स्थानादग्नीषोमीमार्थाः इत्येतन्न ही
मः। यत्तु प्रकरणात्सवनीयार्था इत्येतत्तत्र ब्रूमः। यामहे कुतः। गुणार्थो पवसथ्ये हि सवनीयपुनःश्रुतिः। उत्पत्तिश्च क्रियावेषामाश्वि

नग्रहणोत्तरा।आश्विनंग्रहंगृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति।सवनीयानामुत्पत्तिः।श्व इति वैौपवसथ्ये
हनि स्थितः स्तुत्यां ब्रवीति।कः पुनर्गुण इति स्ववाक्यसंयोगाभावात्स्थिति।तद्दर्शयति।सर्वान्सवनीयाननुक्रम्य निंदा स्मूयते।यथा वैम
त्स्य इति।यथा वै किल मत्स्यो जले विवस्वन्ननवचारितगतिः प्रत्यक्षजनमुपैव वर्तते किमितोगतः किमभूदिति एवमेवैते।य
शवः क्रियंतामित्येवमप्रज्ञायमानाः कर्त्तृजनमवकल्पयंते तेन पशुकीर्तनं तावदेवमर्थं न विधानार्थमिति गम्यते।सा हि
निंदापरत्वप्रशंसाशेषत्वेन नीता तदेभिः पशुभिः सवनीयसमाख्यातैः कथं सवनानि पशुमंति कर्त्तव्यानीति।सोपि प्रतिपत्त्या रू
पविधेयं तरशेषत्वं प्रतिपद्यते वपमया प्रातःसवने चरंतीति।तस्मादेतद्गुणार्थं यत्पुनः श्रुतिर्न्नवषाप्रकरणे बुद्धिं करोतीति।किं
पुनस्तत्त्वप्राम्नानमिति।आश्विनग्रहणानंतर्यगुणार्थत्वात्तदपि नोत्पत्तिसमर्थमिति मन्यते।भाष्यकारेणाकेवलस्याग्नेय
स्य पश्वाम्नानं दर्शितं नेतरेषां।।तत्र केचिदाहुः प्रदर्शनार्थत्वादस्याग्नेयग्रहणमविवक्षितत्वात्सर्वार्थमिति मन्यमानैर्नीता।
वाक्यांतरगणपेवं रूपाणि द्रष्टव्यानीत्यपरे।सर्वथा तु केवलाग्नेयप्रदर्शनमेवोपयुज्यते।यद्यपि हि ऐंद्राग्नादीनामौपवसथ्ये
रव्या। वास्योत्पत्तिस्तथापि तेषाम निनीतोत्तरसंख्यार्थत्वान्नेव चोत्पत्तिमित्यवदाम्नातान्पशुचर्म्मान्गृहीतुमित्यग्नीषोमीयस्यानमेव बलीयस्त्वात्।
यशुतिसत्वेन ग्रहणसमर्थं तस्य प्रकरणाभावात्तु एवातस्मान्नसवनीयार्थ इति।।तेनोत्कर्षस्य कालविधिरिति चेत् इदानीं क

श्री०
२६

26

तराःसवनीयामुत्पत्तिवाक्यमित्येतत्परिज्ञानाविनाधिकरणसिद्धिः तत्रपूर्वपक्षवादीआहइतिचेत्सवनीयप्रकरणाम्नानंमन्यसेतदयु
क्तंकुतःसवनीयान्पुरोडाशानुपयाप्तुत्कृष्यवाक्यतःतत्राप्यनियमप्राप्तेतद्विशेषोविधीयते।वपयाप्रातस्सवनेप्रचरंतीतिअनेनैवव
चनेनोत्कृष्टेषुयानेप्यचानदेशत्वाद्गानामुपाकरणादिषूत्कृष्टेषुकालानियमेप्राप्तेसत्याश्विनग्रहणानंतर्यंविधीयते।
तेनतद्वचनाद्गुणार्थश्रवणमितरथाहिवाक्येनविधेयतपरिव्याणोपाकरणयोःकालविधानाद्व्यर्थस्वतःपुनश्चवयोगस्यावि
धेःनन्वाक्येनप्राप्तमेवपरिव्याणंतस्मिन्नेवकालेयोगविधीयमानेनानूद्यतांसत्प्रमतिरेकेणप्राप्तंनतुतदिदानींक्रियतांप्र
प्रसाचरणेनतत्कालाश्विनेत्यवमग्नीषोमीयकालकर्तादेवोपकारसिद्धिःएवंतर्हिसान्नाय्यपादेवप्राप्तंविद्यमानमनूद्यतां।
नचवाक्यतःतद्वदिदमुत्पत्त्यभिज्ञानान्।तत्रामान्यतःप्राप्तमनूद्यतेयत्ताद्रूप्येणप्राप्तंप्रत्यभिज्ञायते।नचपूर्वंयूपेकृतस्याश्वि
नग्रहणोत्तरकालंवर्तमानत्वेनानुवादोभवति।नहितदासौपरिव्ययति।नचपूर्वंकृतस्यपर्यग्निकृतादौशब्दवदीदृशेन
शब्देनानुवादःपूर्वोत्तरकालकर्माविविधद्वयपरिच्छिन्नत्वात्।एवंतर्हिस्मार्तवाक्यात्प्राप्तमनूद्यतां।स्मार्ताश्विनंग्रहंगृहीत्वोप
निष्क्रम्ययूपंपरिव्ययतीति।तदपिनास्तिप्रत्यभिज्ञानाभावादेव।यदेतत्प्राकृतंसवनीयंपरिव्याणमेतद्यत्रश्रुतंयच्चश्रवणात्प्रमाणायच
प्राकृतपरिव्याणनिर्वचनत्वाद्येनकेनविद्वासःप्रवृत्तिनाकरणेसतित्रिवृत्त्वानुवादोनप्राप्नोतीतितत्रानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदः॥

राम
२६

ग

तदा चैवं प्राप्य ग्रंथः उत्तरग्रंथो हि परिस्थाणस्य किंचिद्विधीयते तत्संबंधित्वेनोपात्तं निरूढद्रव्यं कालो विधीयते नोपाकरणस्य वेसु उपाकरणकाले
द्रव्यदेवताविशिष्टं च कर्म विधीयते तत्पर्थः तस्मादस्य गुणार्थत्वादग्निपूर्वपशुसवनीयानां प्रकरणमिति। नैकदेशत्वान्नाय यदा हि पूर्वे पशुः
सांगानां सवनीयानामाम्नानं तदा तत्रैव सर्वमनुष्ठानं प्राप्तं वचनाद्वपाप्रचारादिमात्रमुत्कृष्यते नोपाकरणादीनि तदा द्विरुक्ति
संबंधादिति। यद्वपाहोमोत्तरकालपदार्थास्तत्संनिपातिनो वा तन्मात्रस्योत्कर्षो भवेन्न प्राग्भाविनामुपाकरणादीनां यानि च
प्रधानकालान्यंगानि तेषां प्रधानकालत्वं वक्ष्यते। पश्वंगानि त्वकचारित पूर्वपशुकालत्वान्न प्रधानकालं गच्छन्तीति। तस्मादुपाक
८ रणाद्युत्कर्षव्याख्यानेनेत[illegible]वचनोत्कर्षः कर्तव्यस्तत्र गुणफलवाक्यसंनिधाने कार्यविधानाद्वाक्यं भिद्यते उत्पत्तिवाक्येन वा मते
स्मादेतदुत्पत्त्यर्थमिति। तान्निवृत्य[illegible]प्रकरणे विधीयानेकार्थत्वं दर्शितं। एकमेव तु गुणार्थमेतस्मिन् वाक्यं भिद्यते तस्मिन् हि तदंश
वचस्त्विह पूर्वे पशुप्राप्तोपाकरणोत्कर्षमात्रविधानाद्वाक्यभेदः परिहृतः। तत्र केचिद्देवं समर्थयन्ते यथा विश्वाग्ने प्राप्तीग्नि
तिज्योतिष्टोमसंबंधः तद्विशेषश्च विधीयमानेनेकार्थत्वमुक्तमेवमिह वपाप्रचारेणानन्तरस्योपाकरणस्योत्कर्षश्च वाक्येन वा सः
तद्विशेषश्चेत्यनेकार्थत्वमिति। न त्विदमाग्नेयी वाक्यसदृशं तत्र हि संबंधविशेषपरं विधौ सामान्यसंबंधप्राप्तिमनूद्य तत्प्रमा
णकाम्यविरागमयी[illegible]ज्ञावादितर विषयसामान्यसंबंधे प्रत्यन्यथानुपपत्तिः ज्ञायते। अत एतद्वेदेनाननुपतन्ति विचिंकल्प

27

मतावाक्यभेदोभवति।न त्विहन्नाद्दक्त्वा तिपन्नो भिन्नयतः सामान्येनोत्कर्षप्राप्तिं दर्शात् विशेषपरस्यार्थापत्तिलोपः कल्प्यते।तत्रापि नेन्नदर्थापत्ति
वाचिनीप्रतिपन्नमूता सामान्यप्राप्तिर्नाभिविष्याद्भिषीमात्रप्रापणं निराकरिष्यते।प्राप्ते पि कर्म्मण्येकपदोपात्तेनैकार्थविधि शनाद्युदाह
रणे न्त्रतत्रप्रतिपादितः।तेन यद्यपि त्राश्विनंग्रहं गृह्णातीत्यनेनद्वयमपि प्रातःसवनमाश्विनग्रहान्तरकालत्वं विधीयते तथा
पि विधायकस्यैकपदानुसारात्तस्य तस्योपदिश्यते त्पतदापत्तिर्नास्ति किमुतानेक विधानेर्थादितरसिद्धेः।अत एव भाष्यकार
णानेकविधिदूषणेभिहितं।नत्वानेकार्थःपरस्परासंबंधेसति शक्यो विधातुमिति।ज्ञानातिद्यसोयथासंख्यातामर्थानामेक
स्मिन्विहितेन्येविनैवायासेन प्राप्नुवंति।तेन यद्येकस्मिन्विहिते यदर्थसहस्त्रमपर मापद्यते न काचिद्विरोधो विधेरायासोवा।
दृश्यते इत्याश्रीयते।तस्य त्वन्यथाप्युपपद्यमानत्वमेवैकोनिराकरणोपायः।न चेहाप्तिसपद्यायत्रैषविधिःश्रुतःप्रातःसवनसे
वेयांचप्रत्वाआश्विनग्रहणानंतर्यं विदध्यात्तस्माददोषः।तवैवत्वेषुदोषः।यस्यानेकद्रव्येष्वता विशिष्टकर्म्मविधानमपि
ज्योतिष्टोमस्तुत्याप्रातःसवनविशेषकालसंयोगोपरः कल्पनीयः।सर्वेषु चोत्कर्षापकर्षेषु सामान्यविशेषत्वेपानेकविधिदो
षोस्तीति।साधकं कर्म्मगुणविध्यसंभवात्कर्म्मान्तरविधित्वप्रसंगः।तद्यथा माहेंद्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इत्यत्राभिषवनीयस्य माध्यंदि
नसवनमाहेंद्रस्तोत्रकालविधेरनेकार्थत्वमेवं तिष्ठतेपत्नीं प्रतिपयजंतीत्यादिष्वपि योजनीयं।।अपि चैकस्मिन्यदार्थेनुष्ठीयमाने

विधीयमाने चार्थांतरं हि चापद्यते। किं विध्यतनांतरसाध्यं किं वित्तदत्तु निष्पाद्यं। यथाग्नेर्विधौ ग्रहणादयः सिध्यत्तत्र पञ्चयत्नांतरसाध्यं
मवतस्मिन्नकृते विहितकरणं शक्यमित्यवचार्यते तत्रार्थापत्तिलभ्यं विधिशक्त्यंतरं कल्प्यते। यावद्यावती च शास्त्रीया सामग्री विवक्षिता। य
त्वनुनिष्पादिवदन्यपि पुरुषप्रयत्नसाध्यस्य व्यापारांतरमंतरेणैव सिध्यति न तेन कश्चिदायासो भवति। न चेहाश्विनग्रहणानंतर्ये
विधीयमाने नानुष्ठीयमाने वा श्रुत्या प्रातःसवनादि संबंधभेदेन व्यापरितव्यं। तेन नात्र कश्चिदुत्कर्षसामान्यं विद्यते श्रुतमात्रमाश्विन
ग्रहणानंतर्यमात्रे विहिते यदितदंतर्गतत्वात् श्रुत्या प्रातःसवनाऽहर्गणविशेषमुहूर्तनाडिकाक्षणलवनिमेषकालत्वं व्यस्त
त्वाद्यस्य प्रसज्यते किं क्रियतां। अपि च शिंशपामानयेत्यत्रापि वृक्षत्वद्रव्यत्वसत्तादयो ज्ञेयां न वाक्यभेदः स्यात्। अतः पूर्ववच्छ्रुतप्रातर्यो
पाकरणस्य कालांतरमात्रमाश्विनग्रहणानंतर्यं विधीयत इत्यदोषः। अन्ये तु द्वयोः परिव्याणोपाकरणयोरुत्कर्षो द्वाक्यभेदं
समर्थयंते। तदपि तु सुपरिहरं चोवलु परिव्याणोत्कर्षादेव तदादिवाभिसंबंधादित्येवमुपाकरणोत्कर्षसिद्धेः तत्रैतस्याग्रह
तिप्रमोचनमुत्कृष्यमाणस्त्वदाद्युत्कर्षकारीति नापूर्वं इति। तदप्युक्तं कृतदेशात्तु पूर्वं स्यादित्यत्राप्यधीतानामपि विदेवनादीनां।
मयकर्षवर्णनेन तथा पूर्वमित्यस्य विशिष्टविषयत्वव्याख्यानात्॥ अथवा सत्त्वा आश्विनं ग्रहमित्येतद्वाक्यशाप्यपरिव्याणोत्तरानुवा
दात्त्वा वाक्यभेद इति। अपयो व्येता विशेषितसाधनकत्वात्तत्र विहितत्वानुवादोन संभवतीति तदप्युक्तं। एवं हि सिद्धांतवादि पिपूर्व

श्री०
२८

28

पक्षवादिनाचोदितस्य च यं परिहारं वक्ष्यतीति सोऽस्यापि न विध्यतिति। ननु च तस्याऽपूर्वकर्मविधानादनेकार्थविधिविरूपपद्यते नास्येति। नैष वि
शेषो यत्र ह्येका क्रियाविशेषणमनेकमुपादीयते तत्र तद्द्वारेण तद्विधिस्तु लभ्यत इति विशिष्टविधानन्यायो यत्र पुनः स्वविशेषणविशिष्टा
क्रिया विधीयते वाक्यांतरप्राप्तस्य च क्रियांतरस्य विशेषणं तत्रावश्यं पावर्त्तनीयो विधिप्रत्ययो देवतादिविशिष्टो हि यागो वि
धीयमानः स्वविशेषणमेवादत्ते पुंसमर्थ्येन। विधीयमानपरिव्याणविशेषणं तेनाऽपूर्वकर्मविधिरुष्यत द्विवक्तव्यं कतर
त्तद्विशेषणं कतरदन्यविशेषणमिति। तस्माद यमुनयपं भात्मानैकस्य चोदयितव्यः। तत्रावश्यं सिद्धांतवादिना मये ऽप
रा रिव्याणयोः साधारणी ... नेति परिहारो वक्तव्यः वक्ष्यति हि दर्शनाच्च लिंगदर्शनादिति। यद्यदत्तस्य यूपस्य परिव्याणं तस्य त
स्येषा वाक्येन विज्ञायते तथा प्राप्तानुवादान्न वाक्यभेदः। अथवा यत्किंचिद्दृत्वा यूपं परिव्यायोपाकरोतीति पूर्वे घुःप्राप्तमुपाक
रणस्य परिव्याणानंतर्यमनूद्य ऋचिन ग्रहणानंतर्यं विधीयते वरं वाक्यभेदाद्व्यवहितकल्पनाश्रयणं। तस्मादेवं वर्णिते
अवश्यं ताक्तसवनीयानामेकेनोत्पत्तिरेकोनवगुणे विधातव्यः। तत्र पूर्वपक्षुः नस्य तावदेकस्यैवोत्पत्तिवाक्यत्वे हेतुरुक्तः।
न चेतरस्यापि नाशिः यद्यप्येवं तथापि विकल्पसमुच्चयासंभवात् केन चिद्विशेषेनान्यतरस्मिन्नाश्रयितव्ये विशेषो ...यते पुरस्ता
दितदवस्थितं यथा पादे योगुणस्ति रोहितकर्मानुवादनशक्यो विधातुं नानुपादयस हि कुंडपायिनामयने होमसंयोगबलात्कर्मा

राम
२८

तरत्वमापादयति । तदिह वपाप्रचारोत्पादयन्नुत्पत्तिकालस्य सवनीयानुवादेन शक्यो विधातुं किं पुनः प्रातःसवनमुत्पातदेशं सवनीयप्रत्य
भिज्ञाने सति । अथ तन्नपुनरामनेने निर्ज्ञातप्रयोजनत्वादाश्विनग्रहणेन तु सहांगांगिस्वं वाभावात्कालार्थसंयोगस्यानुपादेयत्वात्क
र्म्मोद्देशेन विध्यनुपपत्तेरवशेषं कालोद्देशेन कर्म्मविधेयं । अथ याप्याश्विनं प्रत्यंगत्वेन विधिस्तथाप्यंगेनानुपादेयत्वा [illegible]
देषैव वचनव्यक्तिः । एतस्य गुणविध्यनुपपत्तेरवशेषं प्रकरणांतं न्यायेनोत्पत्तिविधेरन्येनानंतरेणप्रतिबंधादुत्पन्नावधावध्यमाण
याकर्म्मान्तरस्यात् । तेनास्य तावत्कालापेक्षयोत्पादकत्वं सिद्धं । अतस्येतरस्य परिशेषसिद्धं गुणविधित्वं । न हि तस्य किंचि
द्दकारणं । अत एव वपाप्रचारेणोत्कर्षोऽस्ति नास्तीति विचारितं । सति हि वपाप्रचारेणोत्कर्षे पूर्वस्यैव प्रातःसवने विपरिवृत्तेः
कालं प्रत्युपादानं प्रत्यभिज्ञानात्कल्प्येत । यथोक्तं सन्निधौ त्वविभागादिति । कालेन च कर्म्मणि विधीयमाने प्रत्ययस्य सन्निक
र्षे व्यापारो भविष्यति । वपाप्रचारकालस्य पुनः सवनीयोत्पत्ति क्रियातः क्रियोत्तरविशेषणत्वाद्दुःप्रतिपादो विधिरिष्टो विधेरि
ति वाक्यभेदः स्यात् । अस्मत्पक्षे पुनर्यथैकवाक्यत्वं भविष्यति तथोक्तं । एवं च परिव्याणस्यापि प्रकरणान्यां गमाक
कालानुवदिष्यते । अन्यथा पुनर्विप्रकृष्टतरेणाक्रमेण प्राप्तिर्भयेच्छानाद्यंततस्माद्यमेवोत्पत्तिविधिः । कथं पुनरभिन्यत्वे भाष्य
कारस्य वाक्यभेदोपन्यासः उच्यते । कर्म्मणि भेद एवायं वाक्यभेदो निर्वीयते । संबंधे [illegible] एकवाक्यत्वमर्थान्यत्वे पि गम्यते । वाक्यभि

घेतनतेनैकवाक्यतामियान्यथाकर्तृगुणेतुकर्मसमवायाद्वाक्यभेदः स्यादित्यत्रासत्यपि लक्षणे तो वाक्यभेदे परस्परासंबंधाभिप्राये
ण कंसाकांक्षत्वेकवाक्यमित्यत्र तु संबंधमात्राभिप्रायं तथेह त्वपत्यर्थत्वे सति तदेकवाक्यतायातिन गुणार्थ इत्युच्यते। अर्थैतिचेन्न। न
श्रुतिविप्रतिषेधात्॥ स्थानात्तु पूर्वस्य संस्कारस्य तदर्थत्वात्॥ एवं सवनीय प्रकरणं निराकृत्य पूर्वविनैव हेतुना सिद्धांतं
निगमयति। यद्यप्यवांतरप्रकरणे नाबाध्यमानं स्थानबाधेनैव महाप्रकरणं सर्वार्थत्वप्रतिपादनमावश्यकं तत्र निवृत्त्यर्थं पुरो
डाशः यद्यपि प्रकरणं स्थानात् बलवत्तथापि पशुयाजानुमंत्रणान्वायनलिंगात्तु गृहीतः क्रम एवात्र बलीयान्विज्ञायते। योग्नेतया
हि पशुधर्माः पशुयागमपेक्षंते न सोमयागं न वा नपेक्षिताः प्रकरणेन गृहीतुं शक्यंते तदंगावतरणेन चात्र विप्रकृष्टतरत्व
त्वर्थेन च षष्ठीप्रतिपाद्यात्संबंधाद्विना नर्थक्यं तदंगं न्यायेन्नीत्युक्तं। ननु चाविहितधर्मांतरस्साकांक्षत्वादग्नीषोमीयपद
प्र र्थांतरादिहानीयमानः संनिहितान् धर्मान् प्रकरणेनैव गृह्णातीति न चैतत्संभव्यं स्थानाद्वैति नैषदोषोयत्रहि प्राकृतैरंगैः पूर्य
माणार्थो विकृतौ तन्मध्ये पूर्वमिणिकानि विद्यते तत्र विकृतौ प्रकरणग्रहणं भवति। अत्र पदेशात्तु उत्पन्नोग्नीषोमी
यः प्राकृतैः सावन्निष्पत्तिदेहैः सोपकारैस्सनिराकांक्षीकृतः ततः हानितस्मन्न तत्प्रयोजनाद्धर्मान्साकांक्षत्वाद्यदपत्तनुमित
वा थं निवः संबध्यते। स्थानस्यैवेतदेवलक्षणं यदुत धर्माणां साकांक्षत्वेन प्रधानस्योपाध्यकार्थेनावंसंबंधः स्थानस्यास्तुं कांक्षा।

29

पिधानार्थेनास्यचोदनाविधिवैलिंगदानांहेतुवन्निगदानांवैवंजातीयानामर्थवादानांनोक्त्यान्नीहि छिद्रा ५

५२

नास्तिविति। लिंगदर्शनाद्यासर्वेषांद्व्याववसमीनविधानत्वेसवनियपक्षुपुरोडाशदर्शनंनोपपद्यतेपुरोडाशपागस्यहिदेवतासंस्कारार्थत्वंवक्ष्य
तिसवलिंगादग्निषोमावेवसंस्कृत्तुशक्रोतिनाग्निंवसमानविधानत्वेनाह। विद्वांतवत्संवीततस्मात्पुरोडाशदर्शनादातिदर्शिकासवनीय
स्यधर्मा इति। अचोदनागुणार्थेनासत्यंदेवतासंस्कारार्थःसन्नपाप्रीतिनत्वपंकेवलस्तदर्थःकिंतहिंसुषिरावाप्तःतर्हिपशुरि
तुपक्रस्यच्छिद्रापिधानार्थोप्यतस्यविनापिदेवतांसवनीयस्यच्छिद्रंपिधातुंपुरोडाशःकरिष्यतेतेनसमानविधानत्वेप्यदोषइ
तुक्तेसूत्रेणोत्तरमाहनच्छिद्रापिधानंक्रतुनापेक्षितंनापिपुरोडाशपागेष्टातद्दृश्यतेतस्मात्तत्रतत्प्रयोजनमितियथोक्तमेवलिं
गदर्शनंसिद्धं। ७। दाहयोःकालभेदादसंयुक्तंश्रुतंस्यात्। एवंक्रमस्याविरोधंदर्शयित्वाइदानींविरोधंदर्शयितिशाखाहरणा
दीनांमेपवसथ्येदेशसामान्यादवांतरप्रकरणाद्वादव्यर्थत्वंप्राप्नोति। प्रकरणविभागाद्वातत्संयुक्तस्यकालशास्त्रं। सद्योनेष
घ मेदेशेक्रियमाणंनामंप्रतिपद्यतेपौर्णमासंवत्सवांतरप्रकरणंदधियागस्तंभावास्यायांपव्यतेक्रियतेवातस्मात्तुल्यंपयसा।
दधित्वसिद्ध्यर्थास्तुकेचित्तस्यधर्माःपूर्वेद्युःक्रियंतेनृवतेशाखाहरणादीनांग्राहकान्गुणानांवपरार्थत्वादसंबंधइति
स्थितत्वात्। तस्मादुभयसंयुक्तस्यशाखाहरणादर्वनात्पूर्वेद्युःकारणंनदव्यर्थत्वादित्पदोषश्चाचातद्वत्सकांतरप्रकाम्नानं। अ
हर्धर्माणांप्रातःसवनस्यसमानदेशेसमाम्नानमनुष्ठानंचेत्यनेनातुल्याशंकायांतुल्पत्वमापाद्यतेप्रकरणंतावत्सवनत्रयोपेतस्य

श्री०
३०

ज्योतिष्टोमस्य समानं । न च प्रातःसवनस्य निष्फलस्यावांतरप्रकरणं । न च प्रकरणविरोधि स्तोत्रेणैव विनियोजकं भवति । तस्मात्सवनांतरग्र
हाणामपि धर्माः स्युरिति । एतेनाग्नीषोमीयादिपुरोडाशधर्माः साधारणपशुषूक्तं ॥ ९ ॥ रशना च लिंगदर्शनात् ॥ अग्नीषोमीये यूपपरिव्याण
मात्राय पुनस्सवनीये सन्नाश्विनयहंस्थीत्वेत्याम्नातं । तच्च निर्गुणपुनश्श्रवणात्कर्मांतरमुत्पन्नयोश्चकेन विद्रूपेण न वितव्यं
यच्च परिव्याणद्रव्यं सा रशना लोके वेदे च प्रसिद्धा तेनोभयत्र तादर्थ्यादिव रशना सा च किंमयी किंधर्मा चेत्यपे[illegible]षोमी क्षि
षोमीयपशुस्ताकेनानुमितप्रकरणेन त्रिवृद्दर्भमयी प्रविष्टानां कार्यत्वेनाम्नानाद्विशेषरूपतीयते । न सवनीयपरिव्याणेषु । तस्मा
३ दितरेषां [illegible] धर्मवद्दर्भरशनेतिकर्त्तव्यताग्नीषोमीयार्थैवेति । तथा प्रामे लिंगदर्शनात्साधारणीत्याह । न हि सवनीयोत्पत्तिवा
क्ये त्रिवृत्त्वानुवादो रशनाधर्माः साधारणपरिघ्नोपपद्यते । का प्राप्तिरिति चेत्तामाह । वाक्यसंयोगाद्रशनामात्रस्यास्थानाद
ग्नीषोमीयस्य वाक्यं तस्माद्यत्नवत्तरमिति । ननु न तद्वाक्यं हितदर्थत्वादित्युत्तरं वक्ष्यतीति तेनाग्नीषोमीयापूर्वप्रयुक्तत्वाद्यव
स्थास्यादिति । नैतदेवं न ह्येषा साक्षात्पशुसंबंधिनी । किंतर्हि यूपांगं वा तत्संस्कारादिति वक्ष्यतीति तेनेह श्रमेकवाक्यत्वमेत
न यूपपरिव्याणसाधारणसाधनत्वेतद्धर्मा इति यथा चाग्नीषोमीयस्यैतन्न यूपपरिव्याणमेवं च यूपैकत्वात्सवनीयस्यापि यूपपरिव्या
णं द्वयमपि चापूर्वसाधनमिह प्रतीयते । ननु दर्शपूर्णमासबर्हिरिव पिंडपितृयज्ञे भविष्यतीति । तस्माद्बर्हिर्द्धर्मवैषम्यात्साधारणा रश

राम
३०

नाधर्म्मीः ॥१०॥ स्पारादिष्टमसंयुक्तमितरैरसन्निधानात् ॥ प्रसंगाद्वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधौ विचार्य्यते तत्र स्थानं वा विक्वा प्रकरणेन
सर्वप्राकरणिकग्रहार्थायेह धर्म्मा इति प्रतीतेरनारभ्याधीतार्थत्वमशक्यं प्रत्येतुं तेनासंयुक्तमित्याह ॥ संयुक्तं वा तदर्थत्वाच्छेषयतीति
भितत्वात् ॥ प्रकरणस्य विशेषकत्वान्नज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वे वैतेइत्येवं पुराग्रहादिष्वनिवर्तमानाः प्रकरणेव्यवति
ष्ठंते ॥ येषां तु प्रकरणाधीतानामपि तदक्षिते पूर्वेणैव न्यायेन वाक्यसंयोगाद्धर्म्मत्वं तोमविधातुमर्हंतीति ॥ अथदाभ्यादीनामपि
धर्म्मत्वा ॥ निर्देशाद्व्यवतिष्ठेत ॥ मैत्रावरुणादिश्रयणीदीनां प्राकरणिकसर्वार्थत्ववाधेन वाक्याद्व्यवस्था ॥ अत्र तु प्राकरणि
कव्यवस्थावाधेन वाक्यात्सर्वार्थत्वमित्यपहृष्टांतः ॥११॥ अथ्यागमप्रकरणेतद्वत् ॥१२॥ नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधा
नं स्यात् ॥ अविकारेण हि येन कार्य्यप्रयुक्तत्वाद्धर्म्माणां साधारणमुक्तं फलचमसे पिबे विकारत्वात्सोमकार्य्यवर्तितै । स्प ।
तस्मात्तस्यापि सोमधर्म्मविधिः साधारणाय यथाव्रीहीन्यावृत्तीत्येवमादिर्यवानामिति प्राप्ते मिथीयते ॥ युक्तं यद्व्रीहिव
र्म्मा यवेषु क्रियंते द्वयोरपि वैकल्पिकत्वेनानित्ययोस्तुल्यरूपत्वात्सोमधर्म्मास्तु नः नित्यवज्ज्योतिष्टोमापूर्वेणा गृहीता
स्तेनित्यमेव द्वारमाश्रयितुमर्हंति ॥ सोमस्य नित्यत्वान्न फलचमसस्त्राह्मणपदेविधानाभावात् ॥ यदि सर्वेसोमायमर्हेन फलचमसो
भवेत्ततो राजन्यवैश्ययज्ञयोरभावात्सोमोप्यनित्य इति तुल्यता स्यात् ॥ सत्तु यजमानचमसमात्रात्निराकृते पि ग्रहचमसांतरेषु सं

श्री०
३१

भवाद्विरुत्पत्तेनधर्म्मास्तन्नव्यभिचरंतीतितत्संयुक्ता॥फलचमसस्येदानींकथंभवीष्यंतीतिकार्य्यापत्त्येतिक्रमआह॥किंकार्य्यापत्तिरुपदेशा
तिदेशाभ्यामन्या॥एतयोरेवांतर्गतावा॥अतिरिक्तेतिकेचिन्मन्यंते॥नतुतथासतिप्रमाणत्वाव्यवसानमतोतिदेशांतर्गतिरेववक्तव्या॥कथं
पुनःप्रकृतावेवातिदेशःस्वाल्पतःशक्तित्वात्सत्यंनावकल्पतेयत्रकर्म्माधर्म्मातिदेशोभवति॥नह्येकस्यकर्म्मणःस्वितएवप्रकृ
तिविकारभावउपपद्यते॥द्रव्यधर्म्मातिदेशस्त्वयंसमानेपिचकर्म्मणिद्रव्यभेदःप्रत्यक्षः॥यथाचकर्म्मसाकांक्षंकर्मांतरा
द्धर्म्मान्गृह्णातितथाद्रव्यमपि॥तस्मात्फलचमसेनेज्याभावयत्वाद्धर्ममनंतरविपरिवृत्तेर्द्रव्यसारूप्यात्सोमवदित्यवगतेरति
देशसिद्धिः॥किंभवतिप्रयोजनंयदानयोरपिपक्षयोःसोमधर्म्माःप्राप्यंतेसत्यंप्रभुमयत्रकारणंयथैवान्यत्रौपदेशिकातिदे
शिकयोःगुणकामप्रवृत्त्यप्रवृत्तीप्रयोजनंभवतःतथेहापिद्रष्टव्यं॥निवृत्तिर्वाद्रव्यभेदादित्यपिहिशक्यंवक्तुंयहिसामभ्या
भिषवमानादिष्वाश्रिताःफलसाधनत्वेनावगताःतेकथंफलचमसस्थःसाधयिष्यंति॥नतुसाधनत्वेनफलचमसः
प्रवर्त्तमानायएवतदंगपातिनःक्रत्वर्थेनक्रियंतेतानेवशक्नोतिगृहीतुंनफलार्थानतःसिद्धांतेनिवृत्तिरनेनैवाहापिक
र्त्तव्यइत्युक्तंभवति॥समानेपिहिकर्म्मप्रकारेद्रव्यसामान्यविद्याभावात्कार्य्यापत्तिपुरःसरंप्राप्नुवत्सोमपदस्याशक्तेर्विक्रियावि
ज्ञायते॥१४॥प्रतिनिधिश्चतद्वत्॥प्रतिनिधावप्ययमेवन्यायःप्राप्नोति॥नतद्वत्प्रयोजनैकत्वात्॥यदिनीवाराःस्वेनैवमहिम्नाकर्म्म

राम
३१

31

साधनं भवेयुस्ततः कार्यापत्त्या च धर्मैः संबंधे स्यान्न तु तेषां साधनत्वे किंचित्प्रमाणमस्ति येहित्वा वद्री हि धर्माः कतिपयाः दृश्यन्ते तदुपादित्स
या पुरुषः प्रवर्त्तमानो नांतरीयकत्वान्नीवारत्वमुपादत्ते न कर्मांगतया व्रीहि च धर्माः पुनर्व्रीहिशब्देन प्रत्यक्षेणैव चोदिता इति समानवि
धानाः न हि नीवारेभ्यो व्रीहिबुद्धिर्व्यावर्त्तत इति वक्ष्यति। सामान्यं तच्चिकीर्षा हीति तेनाहतह्वदेवासौ प्रवर्त्तत इति॥ अशास्त्रल
क्षणत्वाच्च। असौ शब्देनोदितश्च प्रतिनिधिरर्थात्क्रियते तस्मादपि निःप्रमाणकमस्य कार्यापन्नत्वमिति केचित् न तु प्रतिनि
धिरशास्त्रलक्षणः प्रधानसमाप्तिचोदितत्वात्। यदि वा शास्त्रलक्षणः स्यात्तेन क्रियेत न च तदकरणात्कश्चिद्दोषः स्यात्। अत
एव वर्णितव्यं सूत्रमशास्त्रलक्षणत्वान्नीवारत्वस्य कार्यापत्तिर्नास्ति ये तु व्रीहिधर्माः प्रधानचोदनया सकलधर्मासंभ
वाच्च व्रीहिचोदनया विफलाश्रितास्तेऽर्थांतरत्वाभावान्न कार्यापन्नाः॥ १४॥ नियमार्था गुणश्रुतिः। यद्यशास्त्रलक्षणत्वा
न्नीवाराणां कार्यापत्तिर्नास्ति पूतीकानां तर्हि शास्त्रलक्षणत्वादनित्यत्वाच्च फलचमसवत्कार्यापत्तिप्रसंग इति शंकेऽभिधीयते।
यागसाधनं तां कुर्यात्पूतीकानां यदि श्रुतिः ततः स्यात्कार्यवर्तित्वं न त्वेवं सा प्रवर्त्तते। सोमनाशे हि प्रतिनिध्यपेक्षायां सत्यां पू
तीका विधीयंते न यागसाधनापेक्षायां अतो ये प्रति विधिनियम एवं भवति यत्सकलसोमधर्मासंभवे विकल्पः सोमधर्मानुत्पादयेत्त
त्पूतीकागतानिति वक्ष्यति हि नियमार्थश्चाविद्धिविधिः तन्त्रित्वं तच्चिकीर्षा हीति च। अतश्च नैवात्र पूतीकात्वं कर्मांगं किं तर्हि सोमत्व

श्री
३२

र्म्मोपलक्षणार्थं तेन श्रुतिलक्षणस्यापि पूर्वेण विशिष्टत्वमिति । तेनेहापि तदेव विंतायाः प्रयोजनं अतश्चातदा अयमथ्यतदुपलक्षणपायाद्गुणका
मे प्रवर्त्तितव्यं अन्ये त्वाहुः सकलवचनस्याश्रयिणो हि गुणकामा वैकल्पादिह न प्रवर्त्तन्ते नित्यस्य हि कर्म्मणो ऽवश्यं प्रक्रमात्प्रक्रान्तस्य
च सर्वस्यावश्यसमापनीयत्वात् किं चिद्धर्म्मं वैकल्पेष्वेव गुणानामतुज्ञायुज्यते यथा तु काम्यानि प्रति निचिनि प्रक्रमो ना
स्ति तथा गुणकामेष्वप्रवर्त्तितव्यं । यदि तु प्रक्रान्ते कस्मिंश्चिद्गुणकामकल्पेद्वचना [illegible] सति प्रतिनिचीयते तत तस्याप्यवश्य
पि समापनीयत्वात् क्रिकारणप्रतिनि [illegible] नावात्तन्येसमापनमित्युहानूह्यविचारप्रयोजनं ॥ १५ ॥ संस्थास्तु समानविधानः प्रक
32 रणविशेषात् अनेकयज्ञहवमसयागा मासात्मकास्तातु संस्था ज्योतिष्टोमो न वा रितः सर्वसंस्थासु ज्योतिष्टोमरूपम
नुस्यूतं यथैव देवदत्तस्य स्थानोपदेशनगमनशयनाद्यवस्थाभेदे ऽपि देवदत्तत्वं नापैति तथा ज्योतिष्टोमात्मनः संस्थात
रोपजननापायेतत्वं नापैति । संस्थानां च विरोधादन्योन्यं समावेशो नास्ति ज्योतिष्टोमरूपं तु सर्वत्राविरुद्धमनुवर्त्तते । अपि च
ज्योतिष्टोमः फलाय चोदितः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति तथोक्थ्यादिसंस्था नामपि पशुकामउक्थ्यं गृह्णीयादि
त्यादि फलविधानं तमेवं विधं ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य दीक्षणीयादयो धर्म्माः समाम्नाताः स सन्दिह्यते किं सर्वसंस्थज्योतिष्टोमोद्देशेनाम्ना
ता उत केवलाग्निष्टोमसंस्थोद्देशेनेति । न त्वयमुपन्यासो युक्तः न हि धर्म्मसंबन्धवेलायामुद्दिश्यमानस्य ज्योतिष्टोमस्य कावित्स

स्था विशेषणत्वेन श्रूयते। यद्यपि कार्थंचिद्भूयतत्तथाप्युद्दिश्यमानविशेषणत्वान्न विवक्ष्यते। न चोक्थ्यादिग्रहणांशेन ज्योतिष्टोमस्य ग्राहकत्वं
फलसाधनभावाद्दितत्रोक्थ्यादिष्वप्येवेति वार्त्तं यतावतोभवंति ज्योतिष्टोमस्तत्राश्रयत्वेनोपसर्जनभावान्न धर्म्मग्रहणयोग्यो विज्ञायते।
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामः इति चैतद्वाक्यगतस्य ज्योतिष्टोमस्य धर्म्मसंबंधः सर्वसंस्थास्वविशिष्ट इत्यग्निष्टोमसंस्थमेवेत्युक्तः
अत एवं वक्तव्ये। किं ज्योतिष्टोमस्यैवै तद्धर्म्माम्नानमुतोक्थ्यादीनामपि संस्थानमिति। तत्र एवं समर्थ यमेतदेव ग्रंथेनोक्त
मिति। यद्यपि संस्थानि द्धर्म्माष्टंत्येते तथापि तासां स्वयमक्रियात्मकत्वात् ज्योतिष्टोमस्वाश्रयत्वाद्द्वारभवतीति किं सर्व्वसं
स्थप्रख्यात्यमाह। किं द्वारभूतं फलवंतं च प्रख्यात्योत फलवंतमेवेत्यर्थः यदा च केवलज्योतिष्टोमार्थत्वं तदा तदसाधारणत्वा
त्परिशेषाद्वाग्निष्टोमसंस्थस्येव ज्ञायत इति तत्संस्थस्य व्यपदेशः उक्थ्यादिषु हि यद्यपि ज्योतिष्टोमस्यापि ग्राहकत्वमस्ति त
थापि तन्न व्यज्यते किं मुख्यादिगृहीता च धर्म्मा एतस्य द्वारत्वाद्भवंतु तात्मीयफलसाधनत्वादिति। अग्निष्टोमसंस्थावाच्यनिज
मंगमत्वात्संस्थेरपूर्णनयं ष्टकातीति शक्यते वक्तुं। तस्मात्सम्यगुपपत्तं धर्म्मसाध्वरूपं व्यपदेशातिदेशाभ्यां उपपन्नद्वयमसु
पगम्यत एवेति विधानग्रहणं किं प्राप्तं ज्योतिष्टोमेन सहसमानसंस्थानां च धर्म्मविचारं। कुतः। प्रकरणविशेषात् ज्योतिष्टोमो हि फल
वत्वाद्युपजातकांक्षो भावमस्तदनुवृत्तिसंनिधौ समाम्नातान् धर्म्माननुगृह्णाति न ज्योतिष्टोमत्वेन तत्त्वाद्वोक्थ्यादीनामेतेष्वेव धर्म्मेषु सर्वम

विशिष्टमुपदेशासंज्ञकत्वातिदेशो भवति तस्मादुपदेश एव साचारण इति ॥ व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥ आज्यशेषस्य प्रतिपत्तिं विदधत्तुल्य
वत्संस्कारान्तरप्रकरणसंबंधित्वेन कीर्त्तयति यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यस्तेनैव शेषेण परिधिमनक्ति । यद्यतिरात्रस्तदेव होममयज्ञायुर्य
मश्रेष्ठस्तमत्यीमिति जपन्नहविर्द्धानं प्रतिपद्यतेति । अतो विज्ञायते सर्वेष्वः विधिरिह साचारण इति । सामान्यतो दृष्टमिवायुक्
युक्तं यदि हि वाक्यवशेन किं विप्रकरणाम्नातं संस्थाग्निसंबध्यते ततः किमसंयुक्तसंबंधेन । अपि युक्तं भवितुं । न हि वाक्यशा
हीनस्येत्याहविमुशेषकर्म्माणामप्यहीनार्थत्वमाशंकितं । यावद्वचनं न त्यपित्वा वचनानामित्येवं व्याचष्टे यदि हि सामान्यवि
हितमग्निष्टोमसंस्कार्थेव व्याख्याविना । अपि तदुपादानेन न तदंगत्वसिद्धिर्नात्रा ग्निष्टोमं संकीर्तयेद्यतस्तु संकीर्तयति अतो मन्याम
हे न्यूनमविशेषितमग्निष्टोमस्य न लभ्यते । तत्वैवं न लभ्यते यदि संस्थानामपि साचारणं प्रकरणं । केवलज्योतिष्टोमप्रक
रणपक्षे तु पुनः श्रुतिरनर्थिका स्यात् तथोक्थ्यादीनामपि यदि प्रकरणमक्षिततोन्यतरेणोद्धारणार्थं यदि शब्दप्रबंध
ग्रहणं युक्तमप्रकृतत्वेत द्वादशाहहीनस्येति वचनेनैव यदि शब्देन संबंधः स्यात् । न हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे स्थितस्यैव
वादो युज्यते । यदि ज्योतिष्टोमस्तत एतद्यदि द्वादशाहस्ततोमुकमिति । अनेकसन्निहितापेक्षत्वे तद्वचनं भवत्यतोपि समानं प्रक
रणं । इदमपरं लिंगं ॥ आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेतैंद्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयमैन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयमिति । समानविधानेव

पूर्वपूर्वोष्युत्तरोत्तरस्य प्रत्यक्षश्रुतत्वात्क्रियत इति द्वितीयतृतीयदर्शनमुपपद्यते। विकारपक्षेतु प्रत्यक्षश्रुतैरैन्द्राग्नादिभिराग्नेयवाचित
सर्वत्रैकस्यैवाध्याहारानुवृत्तप्रत्यक्षश्रुतत्वेऽपि संस्कारान्तरे संस्कारान्तरासंभवात्त्रिनिमित्तः पूर्वपूर्वनिप्राप्तो नियोगोऽग्निष्टोमस्तोत्रसमाप्यते सो
ऽग्निष्टोमेन तद्व्यमात्रं यच्चोक्थ्यादिषु समाप्यते नासौ पूर्वत्र समासेन भवति। तेन द्वितीयदर्शनादयस्संगृहः पक्षद्वयेऽपि तुल्यः
सत्यसंख्या निमित्तत्वे तुल्यस्तोत्रनिमित्तत्वे तु लक्षणच्छयन्त यथा वा भाष्यकारेणाह द्वे हि तत्र निमित्ते अग्निष्टोमस्तोत्रं छन्द
यज्ञात्रं वेति सिद्धवदेतद्ब्रवीति। कथं पुनः संख्यायाज्ञेत्र साधारणाग्निष्टोमादिसमभिव्याहारे तुल्ययज्ञोत्रनिमित्तत्वमव।
गी क्रियते न संख्यानिमित्तत्वात्। तासां हि फलवत्त्वेन प्रयोजनवत्त्वात्स्तोत्रशेषेणैव निमित्तत्वमापद्यते। तत्र केचिदाहुः सत्य
पि शब्दसाधारण्ये शास्त्रस्य महाविषयत्वानुग्रहार्थं स्तोत्रनिमित्ताश्रयणमित्यथवा स्तोत्रविशेषिताया एव संख्या
याः स्ववंशशब्दकत्वात्पूर्वतरप्रतीतविशेषणनिमित्तत्वसंभवे जघन्यविशेष्यनिमित्तत्वकल्पनानयुक्ता॥ यद्वाप्यवि
करणन्यायेनैव स्तोत्रेषु मुख्यश्शब्दः संख्यायां लाक्षणिकः श्रुतसंभवे च लक्षणाश्रयितव्याशङ्कोति वस्तोत्रमपि सप्त
मी निर्देशान्निमित्तत्वं प्रतिपन्नः निष्फलानामपि च भेदनादीनां वचनसामर्थ्यान्निमित्तत्वमिष्टमथवा संदिग्धेषु वाक्यशेषा
दित्येवं स्तोत्राश्रयणं सत्यपि वा संख्यानां मुख्यत्वे व्यवचारण कल्पनया वाक्यशेषेण स्तोत्रपरिग्रहः स्वे हि द्रुपते। अग्निमयम

श्री०
३४

34

ग्रमग्निष्टोममालभेत आग्नेयो ह्यग्निष्टोम इति। कतरस्मिन्नग्निष्टोमे य आग्नेयः स्तोत्रस्य वत्श्रुतिभागग्निर्देवता विधीयते न संस्थायाः सा
हि व्यापारपरित्यागात्मकत्वादभावभूतान्तत्वाभावस्य देवतया कार्यमस्ति। यागाभ्यासेपि हि या देवता सा तस्यैवाग्नेयत्वं करोति न सं
स्थायाः न च स एव संस्था। तदुत्तरकालोदासीनत्ववचनत्वात् संपूर्वस्य तिष्ठतेः न चान्यगतया देवतयान्यस्य व्यपदेशो भवति।
तथा ह्यत्यग्निष्टोमषोडशिनोरपि दर्शयितव्यं। अपि चैन्द्राग्नानि उक्थ्यानीति स्तूयमानस्तोत्रग्रहणं। न हि संस्था उक्थ्यानीत्यनेनाश
ब्देनोच्यते। तस्मात्सति स्तोत्रनिमित्तत्वे युक्तः समुच्चय इति। ननु विकारपक्षेप्यदृष्टार्थत्वात्पशुयागानामन्योन्यकार्या
पत्यसंभवादुपपद्यत एव समुच्चयस्तथा हि। नानुमानिक [illegible] प्रत्यक्षेणैव बाध्यते। विरोधे सति वाधो हि विरोधश्चै
कगोचरः। यदि हि प्रत्यक्षश्रुतत्वमेव केवलं विरोधनिरपेक्षं बाधकारणं स्यात् ततो न किंचिन्न बाध्यते। कालांतरगतं दृष्टार्थ
मदृष्टार्थं वा तुल्यकल्पमतुल्यकल्पं वा। न चैतदिष्टमतश्च नयोः पक्षयोः समुच्चयदर्शनमुपपन्नं। तथा च वक्ष्यति। प्रकृ
तिलिंगासंयोगादिति। तथा प्राजापत्येषु चाम्नानादित्यादावेवंजातीयकानां तत्र तत्र विरोधात्समुच्चयं वक्ष्यति। तत्रैव
समाविभागात्॥ अस्त्येवात्र प्रकृतिलिंगसंयोगः सवनीयसमारम्भनिमित्तः सर्वे ह्येते सवनीयशब्देनोक्तास्तस्मात्समाख्याना
तुल्यकार्यत्वे सत्यस्ति विरोध इति प्राप्नोति बाधः। यद्येवं ततः समानविधानत्वेपि सामान्यविशेषत्वलक्षणो बाधप्रसंगः। पूर्वं पू

राम
३४

वीहिपसुर्महाविषयत्वात्सामान्यविहितो भवत्युत्तरस्त्वल्पावकाशत्वाद्विशेषविहितो वाच्यते एवं सामान्यं सावकाशं च विशेषेण
निरवकाशेन च ॥ केचित्वाहुः सर्वेषामप्यकेवलस्य निरवकाशत्वादत्र तत्र विशेष [illegible] त्वाद्वाक्यकात्वं भवेत्तत्र मध्यमयोः सत्यपि च [illegible] ल्पवि
षयत्वे प्रमाणगतिस्तुल्या । यथैवाग्नेयसंख्याश्चतुष्टयविषयत्वात्साधारणो भवत्येवमैन्द्राग्नोपि संख्यात्रयसाधारणोपा
वतात्वपत्वेनासौ प्राप्नोति तावता च पूर्वोपि मध्यमयोस्तु संख्यानिमित्तत्वेप्यदोषो न हि तद्द्विकाज्योतिष्टोमसंख्यास्तित समा
दृवावइति उच्यते । यद्यपि न वाक्यस्तथापि विकल्पस्तावत्प्राप्नोति न हि तुल्यार्थानां कश्चित्समुच्चयो दृष्टः सेयस्तु न यौग्या
याश्चतुर्थ्यदितावत्किं विदीपकार्यान्यत्वं समुच्चयस्त्विच्यर्थमभ्युपगम्यते ततो विकारपृष्टोपि समुच्चयो यत्तत्र वाचं समर्थ
पितुं कार्यकात्वं कल्पते ततः सामान विधायि व्रीहियवादिवत्समुच्चयइति । नन्वेतत्पूर्वपक्षवचनमात्रेसिद्धांतेपि दर्शनमे
वागत्या वचनी हात्य समुच्चयं बध्नाति वचनात्तु समुच्चय इति । तदवश्यं वक्तव्यो विशेषः सउच्यते । समानविधिपक्षे हि स
र्वेसर्वेगिनाविनः । ता निमित्तवशप्राप्तान्समारव्यानिवर्तयन् । सर्वे हि यशवः सर्वत्र प्राप्नुवंतो यत्पूर्वसंख्याश्च तु परेणेन
वंति तन्निमित्ताभावात्प्रत्यक्षेण तु निमित्तेन हवग्पूर्वेण पक्षे च वाक्यात्प्राप्नोति । तत्र किं समाख्यायेककार्यत्वं कल्पयित्वावाधवि
कल्पयोरन्यतरः आश्रीयतामुत वाक्य प्राप्त समुच्चयानुरोधेन कार्यान्यत्वं कल्प्यतामिति वाक्यवलीयस्त्वात्समुच्चयेन भवितव्यं ।

पयाप्रयाजानूयाजादीनांसत्यपिसमाख्यैकत्वेवाक्यसामर्थ्यात्कार्यान्यत्वंसमुच्चयश्च।अतिदेशेपुनःसमाख्ययाकार्यैकत्वंअति
देशेनकार्यान्यत्वंतेनापिसमुच्चयस्तस्माद्वोपदेशान्तर्गतासमाख्येवबलीयसीतितत्कृतंकार्यैकत्वमाश्रित्यविरोधाद्बाधःपरि
गृह्यते।।विकारस्वप्रकृतिलिंगसंयोगापेक्षाविधीयतइतिकार्यापत्तिर्विज्ञायते।ननुसमानविधिपक्षेप्रकृतिलिंगसंयोगःकश्चि
द्येनकार्यापत्तिरवधार्यते।।केचित्त्वाहुःसमानविधित्वेपरस्परानपेक्षैर्द्रव्यदेवतासंयोगैःकर्मभेदोवसीयतेविकारेपुन
रतिदेशप्राप्तयागानुवादेनगुणमात्रंविधीयते।ततश्चैकएवयागस्थानेन।नद्वितीयादयइति।सत्वयंगुणविधिरैन्द्राग्नेसं
भवन्नैन्द्रसरस्वत्योरणैकद्रव्यदेवताविधानेनवाक्यभेदप्रसंगादेकोतेनकर्मान्तरता।तेनैवंसमर्थनीयंकर्मान्तरमेवे
दंविधीयमानंकिमपूर्वान्तरसाधनत्वंप्रतिपद्यतामुतप्राकृतसवनीयापूर्वमेवसाधयत्विति।पूर्वस्मिन्नपूर्वविनियोगाभा
वेसंभवतिनापूर्वान्तरंकल्पयितव्यम्।तत्साधनत्वाध्यवसानमुक्तंतथ्यातिदेशप्राप्तसवनीयापूर्वमपिसाधनतापन्नाकेनायं
प्रत्यक्षश्रुतसवनीयपरित्यागेननसवनीयान्तरंगृह्णातिसर्वापिसाधुप्रकृतासंभवेनाप्राकृतग्रह।।।यागगतोपिव्यापारः
प्राकृतेनैवापूर्वेणाक्रान्तसंबंधोनशक्नोत्यपूर्वान्तरसंबंधंप्रतिपत्तुं।कथमत्रक्रमसामर्थ्यंसवनीयोत्तरंप्राकृतमपूर्वंसाधयतीतिचेदुच्य
यतेतरस्मिन्यद्दोषपूर्वान्तरंयागगतंव्यापारमित्यपरोघःवाक्यार्थतयाविशेषउच्यते।यदायागगतव्यापारेणापूर्वान्तरंप्रपद्यतेनतदासवेकात

सवनीयापूर्वं कृत्स्नं यत्तस्मिन्नंशे निपतेद्यदा पुनरपूर्वेण कर्मापेक्ष्यते तदा सवनीयत्वप्रकृतिलिङ्गसंयुक्तं कर्मान्तरं विद्यमानमप्यनुद्धृत्य प्राकृतं नि
राकरोतीति प्रकृतो वा पूर्वकल्पनावसराद्विधीयमानसवनीयचतुष्टयानुनिष्पाद्यपूर्वचतुष्टयं कल्प्यते न हि तत्र ज्ञायते कतरत्पूर्वतरं न्या
संयच्छ साधनान्तरसंबन्धः स्यात् कर्मानिर्वचनवेलायां हि कर्मणोपायेपवद्दृश्यते । अपूर्वकल्पनादि युगपद्भवतीति न ज्ञायते वि
शेषः । विकारपक्षे तु ज्ञायते प्राकृतस्य पूर्वतरं न्यासिरित्यवश्यावहेयं न्यातरस्मिन्कर्मणि निविष्टाष्टं प्राकृतं हातव्यं भवतीति वाच
प्रसंगः । ननु च विकारपक्षे त्रिष्टोमसंस्थाया एव विकारभूतान्यराःसंस्थाम(?) भवन्ति न परस्परेणेति केवलस्याग्निष्टोमस्य प्राप्तस्य परेर्वा
बात्सर्वत्र द्वितीयस्य दर्शनेन स्याद् इत्येतावन्मात्रं वक्तव्यं । किमुच्यते तृतीयस्य दर्शनेन प्राप्नोतीति । निषेदोषाय द्वितीयमैन्द्र
यादीनां परत्र प्राप्तानां बाधादर्शनं स्यात्ततो निष्प्रमाणकं वेदे दूरयेत्वदर्शनमात्रं वदति । तद्बाग्नेयस्य बाधादृश्यमयोश्च प्राप्त
रुपपन्नमेव तेन च बाग्नेयो बाध्येतेत्याह नन्वेकं परेणेति । तस्मात्समानविधानाः विकाराः तु कामसंयोगसंनिवेश्यस्य समत्वात् ॥
उक्थ्यादयः समाप्तिविशेषात्फलसाधनत्वेन चोद्यमानाः समाप्तिमन्तमाश्रयमपेक्षमाणाः प्रकृतं ज्योतिष्टोमं समाश्रयन्त तत्रस्थ
निजामग्निष्टोमसंस्थां विहत्य निविशन्त इति विकारशब्देनोच्यते । ननु चोक्थ्यादीनां समाप्तित्वे सिद्धे समाप्तिमदपेक्षा भवति । न त्वेषां प्राकृ
ज्योतिष्टोमसंबन्धात्समाप्तित्वसिद्धिरारम्भमध्यापेक्षत्वात्समाप्तिशब्दप्रवृत्तेरथ प्रथमं तत्संबन्धस्तत्र प्रथमं कालवर्थित्वेन वारितफलसंबं

श्री
३६

36

बाभावात्सनित्यश्चासमत्वादित्येवमविकारत्वप्रसंगः। किंच। ग्रहणादेश्च विस्पष्टश्चोद्यमानं फलं प्रति संस्काराणां फलसंबंधः कथमध्यवसीय
ते। तत्रैके विदाहुः। ग्रहणादीनामपि फलसंबंधे विकारणं गच्छत्येव किंज्योतिष्टोमार्थो धर्मो विधिसृत ग्रहणादयोपि प्रति संस्काराः शब्दैः क
थमीतिचेन्नेषां ग्रहणादीनां मते विधानात्समाप्तिसंबंधोऽस्तीति तद्यथा प्रजाकामः षोडशिनं गृह्णीयात्षोडशिना वीर्यकामः स्तु
वीतेति पूर्वं समाप्तश्रुतत्वात्कालं बाधमानानां समाप्त्यंतरव्यपदेशमात्रं कं भवति। अन्ये त्वाहुर्ग्रहणादयोप्यत्र फलवत्समाप्त्यंगाते
न षोडशास्वसामस्तसाधनसंबंधं विधिपरे वाक्ये निर्वपत्यालमतिवदनूद्यंत इति। पुनः संक्रांतविधिसामर्थ्यप्रत्ययेनानुवर्त्यते।
तस्माद्भाग्न्यपत्नीयं तद्वैदिकपदकामवत्स्वानुवाद्यं यः गृह्णीयादिति सामानाधिकरण्यप्रयोगात्तामपि ग्रहणादीनामपवर्गान्॥
नैतदेवं षोडशास्तोत्रसंबंधादिसमाप्तिरेवोच्यशब्दैनोच्यते तत्संबंधाद्ग्रहणं उपचर्यते। न च मुख्यासंभवे गौणः परिगृह्यते। नित्यं
उपत्तसामानाधिकरण्येनोक्थ्यादीनां प्रयोगो दृश्यते उक्थ्येन यजेतोक्थ्यायज्ञ इति तत्र यथा षोडशिना यजेत षोडशी यज्ञः। न वै षोड
शिनाप्ययज्ञोऽस्तीति स्वातंत्र्याभावात् रिक्तसमाप्तिवचनत्वे कल्प्येत न ग्रहणमात्रवचनत्वात् षोडशीति च पुल्लिंगः समाप्तिवचन
एव उपपद्येत नपुंसकलिंगस्य स्तोत्रवचनत्वाद्यस्तु पुल्लिंगप्रयोगः स्तोत्रवाचिविदृश्यते यथैकविंशः षोडशीति सोऽगौण इति प्रतीयते यज्ञ इत्य
वाक्यशेषपुल्लिंगः षोडशी प्रतीयते इति संस्थावचनाः स्युः तिरात्रेण प्रजाकामं इति विद्यष्टमेव संस्थावचनत्वं न हि तत्र क्रियांतरमुपात्तं॥

राम
३६

यजिरपि चरायर्थोपसर्ज्जनत्वेन श्रुतः क्रोशेन प्रधानीकर्त्तव्यः तस्माद्रात्रिमतीत्ययासमाप्तिस्सा फलेन संबध्यते। यद्विवग्रहणात्सत्रयोः फल
संबन्धः स्यान्न तस्य यो क्रियात्वौ ४ अथापद्ज्ञानाम्नीति स्वतंत्रयोरेव प्रयोगस्याप्नोति तत्रैव प्रकरणाम्नानप्रयोजनमुक्त्वा द्वीशप्रयोगश्चनद्राये
तत्समादपि समाप्तस्य फलवत्पः। कथं द्रुपानूक्तं तु संबन्धात्समाप्तित्वमिति। केचित्तावदाहुः स्समस्तोपात्तसंस्काराण्यग्निष्टोमात्य
ग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रो वाजपेयोऽप्तोर्याम इति स्मरणात्सोममात्रसमाप्तवचनत्वे सिद्धे कर्मान्तराण्यपनाहत्य सोमयाग
मात्रेऽपीति तत्प्रकरणान्न ज्योतिष्टोमस्याप्यत्वासिद्धिरिति। अन्ये तु मन्यन्ते। ज्योतिष्टोमस्य कश्चिदभ्यासविशेषः समाप्तं तदा वि
ज्ञायते यदुत्पद्यमानमेवोक्थ्यादिव्यपदेशं लभते फलसंबन्धं च तत्तद्गुणविकलीयत्वात्प्रकरणाद्धि अंकात्वर्थत्वं वाध्यते। एषा च
अयाश्रयि संबन्धस्यानुगुणत्वादाश्रीयते। अपरे दर्शने उक्थ्यादिशब्दवाच्यं किमपि प्रथममेव फलेन संबध्यते किं पुनस्तदित्य
पेक्षायां वचनान्तरेण ज्योतिष्टोमस्य समाप्तं तदैव विज्ञायते। यदभ्यासविशेष एवायं वचनान्तरान् ज्योतिष्टोमस्यान्तेनि विश्य
मानः फलाय संबध्यते तेन वा तस्मिन् चात्र क्रतुः संतिष्ठत इति संस्थाशब्देनाभिधीयते। केचित्पुनर्मन्यन्ते। संस्थानामात्मप्रयोगस्या
स्मानेतरेण्या क्रियोपरति स्साभिधीयते न वा क्रियात्मकत्वात्तस्याः फलसाधनत्वं युक्तमतस्तदुपलक्षितोऽभ्यासस्स बोध्यत इति। अन्ये त्वा
हुः वचनस्यातिभारान्मा वादभावो वापि वेद्यमानः फलसाधनत्वेनैव विरुध्यत इति। यथा। कुर्वन्विहितं कर्मेत्यत्राकरणस्यासतः प्र

श्री०
३१

यवायहेतुत्वं। अथवा। स्येवात्रौदासीन्यप्रतिपत्तिरूपः संकल्पइत्यविरोधः। इहवयययागुणात्फलं भवतिययाचकाम्योगुणो नित्यमर्थं वि
करोतितत्दिद्धियकामादिकरणेगोदोहनादिकरणस्याप्युपसंहर्तव्यं। तद्दर्शयति। गुणादेवंजातीयकफलंनिष्पत्तिः एवंहिश्रूयते। पशुका
मउद्धरेत्प्रणीयानम्योतिष्टोमकामउद्धरेयग्रहणकामोवेत्यनेनक्रत्वर्थत्वनिराकारोतिक्रत्वर्थत्वेहिसत्यंतरेणापिकामपदोप
वेयंतद्दुपकारकमेवैतत्वान्नेष्यमितिविज्ञायते। यदिवोद्धृत्यग्रहणस्वरूपमात्रंचिकीर्षितंततोर्थादुद्धृत्यग्रहणकामस्यैषविधि
मविधस्यैवप्रार्थनमुद्धृत्यग्रहणस्वरूपमात्रंकथंनिर्वर्तताम् इति। तत्रचोद्यमपिपशुकामोपादानादनर्थकत्वम्। अतःकाम्यत्वा
द्गोदोहनन्यायेनविकारत्वं। तत्रकथमितिइतिकर्तव्यताकांक्षायांज्योतिष्टोमगृहीतेतिकर्तव्यतातिदिश्यते। कःपुन
रिहप्रकारोयेनेतिकर्तव्यतागृह्यतेयदितावत्सन्निधानंततस्समानविधानमेवाप्युपगतंभवतिनत्वतिदेशस्सन्निधि
कारणंसाद्रूप्यप्रभवत्वेनवक्ष्यमाणत्वात्। अथकार्यायत्तातवापिप्रकारणांतरत्वंनिराकृतं। नचदीक्षणीयादयःसं
स्थावर्म्मीण्यतःकार्यापन्नेसंस्थांतरेभवेयुःनज्योतिष्टोमस्यो दृष्टादयःकार्यंवितन्वंतियतस्तद्धर्मान्प्रतिपद्यते तेनातिदिश्य
मानःस्युः उत्कर्षोहिमन्यतेतिदेशेनचधर्मान्विधास्यतीतितत्राप्यतिदेशकारणंसाद्रूप्यंनास्तीतियद्यप्यग्निष्टोमस्यसंस्थासामान्य
मस्तिज्योतिष्टोमस्यतुनकिंचिदुद्धृत्यादिसाद्रूप्यमित्यप्रकृतित्वं। अतएवचनाप्युपकारोपिसन्निधानादित्यतावन्मात्रमुक्त्वा।

37

राम
३१

दर्शीभक्तस्तेन वक्तव्यमेतदुच्यते ॥ अतिदेशोयमित्येतत्पुरस्तादेव साधितं । न च सान्निध्यमेवैक अतिदेशस्य कारणं । यथा दर्शे द्वियका
मर्थेत्यत्र आख्यातं विना पि सान्निध्येनान्यथा तत्फलप्राप्तेरतिदेशो भवति । सान्निध्यं हि प्रकृतस्योपस्थापनद्वारेणोपयुज्यते न अदृष्टोपकार
निर्वृत्त्या तदिहान्तरेणापि सान्निध्यमाश्रयत्वप्रतिपत्तिः सन्निधानादृश्यैव । नाध्यकारोप्येतदेव सन्निधानमाह नदीन्द्राणीयादिसा
मीप्यं । आश्रयत्वेन हि गृहीतो न्याति । ष्टोमः शक्नोति दीन्द्राणीयाद्यपूर्वं नितं स्वगतं व्यापारं बोधयितुमिति सिद्धोतिदेशः । आहक
थं पुनर्यययमिति कर्तव्यता सा नित्यस्य न पुनरस्यैव काम्यस्य साधारणीति । तत्र साधारणीत्येष न्याय्यः पक्षोस्य संमतः । काम्येष्वे
वेति सोस्तु एवं पूर्वोक्तान्नमयोदितं । यदि पुत्तया विनैवेयं नित्यस्यैत्यभिधीयते । काम्यस्यैवेति किं नैतद्युक्ततरमुच्यते । अथ वचु
त्किपुक्तान्त्वान्नैवमभ्युपगम्यते हन्त साधारणीत्येतत्सयुक्तिकमिहोच्यते । यद्विवेनेव प्रमाणेन केवलनित्यार्थत्वं त्वमिकरिह
तमदिच्छयापि केवलकाम्यार्थत्वमेवास्तु । अथ पुनरिदमप्रमाणकमिति नाश्रीयते ततः प्रमाणवत्साधारण्यमिष्यतामिति
तत्रातिशयो किमसहमानो भाष्यकारः साधारणपमेवोपकरिष्यतीति निष्प्रमाणतामपि केवलकाम्यपक्षमेव तावदभ्यधे
न निराकरोति । यत्र यत्र गुणो कामस्तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानीयं नान्यथेति । यदि नाम गुणः स्वातंत्र्येणेति कर्तव्यतीयहीतुंश
क्नुयात्ततएवं स्यात् । स च काथंशक्नुयाद्यदि करणैरेवेति कर्तव्यता संवध्येत यदि च गुणानां स्वतएव भावना विशेषपातं न

श्री० ३८ 38

वेन। नतावत्करणैरितिकर्त्तव्यता संबध्यत इत्युक्तं। सप्तमनवमाद्ययोस्तु वर्त्त्यतिनावयेत्कथमित्यपेक्षामवतिनवारणेन कथमिति। यस्यां तु भा
वनायां धात्वर्थः कारणं भवतीति तस्यां ते वर्त्तत इति निरपेक्षाः पश्चात्तनमरुणैकहायनीन्यायलभ्यमितिकर्त्तव्यता संबध्यते। नन्वेवं तर्हि यस्यां पुनरगु
णानां करणत्वं तस्यां धात्वर्थविशेषाद्विना करणत्वानुपपत्तेः साध्यभूतो धात्वर्थः परोपेक्षितव्यो न हि व्यापारसामान्यस्य गुणे
ष्वपि निःशक्यानव क्रियाविशेषमसाद्यपर्युगुणसामान्यसाधनत्वं भजते। तेन यस्यां भावनायां भवत्युक्तो गुण इतिकर्त्तव्यतां प्रक्षो। य
स्तस्यां प्रथमतरसन्निविष्टो धात्वर्थोऽप्युपतेतति। तत्रश्चैतेन तावत्सह प्रथमतरमरुणैकहायनीवन्नियमः। यदि हीतिकर्त्तव्यताय
गुणयोगप्रसञ्जनमेव ततो न गृह्णीयात्मनुपलब्धत्वादितिकर्त्तव्यता द्वारभूतभावनाविशेषणत्वाच्च कथंचिन्न गृह्णीयादिति तत्र चतुष्टय
मप्यत्र प्रथमतरं ग्रहणं प्रयुक्तो भावनातावच्च धात्वर्थविशेषाद्विनेतिकर्त्तव्यतां शक्नोति ग्रहीतुं गुणोऽपि च न धात्वर्थमनुपनीय
स्वतन्त्रः शक्नोति तन्निरपेक्षं भावनारहितत्वान्निर्विशेषस्य च कारकस्यार्थमात्रस्यानुष्ठेयत्वाद्व्यापारत्वाच्च ग्रहीतुमित्याश्रयितातेथ
तिकर्त्तव्यता गुणाभिमुखं गच्छन्ती न धात्वर्थमुल्लंघ्य शक्नोति गन्तुमिति तन्मुखतावत्यतीति। धात्वर्थोऽपि च प्रयामिति कर्त्तव्यताकांक्षः
सन्गुणार्थमपि प्रस्थितामेतां ग्रहणासमर्थः सन्नि किमिति परित्यज्यते। अतोत्र फलाय चोदितानामुद्धृत्यादीनां ज्योतिष्टोमाश्रयत्वेनावगता
नामितिकर्त्तव्यतामाकांक्षन्तां प्रकारेण नदीक्षणीयादयः उपनीयमाना मार्गोतिरान्नावादवभ्यंतावज्ज्योतिष्टोममुखमायांतीति। नन्वेवं।

राम ३८

दयस्यमासिद्धयाः तत्परिहारेण ग्रहीतुं समर्थोऽस्य मुख्यपतितांशनकथंविज्ज्योतिष्टोमस्यानुपपत्तेः तद्दर्शयति नासौ साध्यस्यानवृत्तौ साधनेन
संबध्यते सहीतिकर्तव्यताविशेषएवंवाध्यते यथानेन फलस्य साधनमुक्त्वा यादिसाधनंकं तथा कुर्यादिति यथासौ साधको भवति तथा कुर्या
दित्यर्थः ततश्च करोतिसंबन्धशोऽज्ञावनयैव संबंधः एवं च सति नास्ति स प्रकारो येन चात्वर्थपरिकृतानयेतिकर्तव्यतया क्रियास्यसा
धकाः क्रियेरन् क्रियायामसाध्यमानायामनन्वक्ष्यमाणायामित्यर्थः येतु तेनासाध्यमानायामित्युक्त्वासिनेति संबंधयंति तेषां प्र
कृतप्रस्तुतेतिकर्तव्यताविशेषपरित्यागादसंबद्धत्वं तत्र क्रियायां साध्यमानायामित्यनेन च पुनरुक्तत्वं स्यात् तेन साधकाथापि प्रकृ
स्येतिकर्तव्यता भिन्नता साध्यस्यासौ चात्वर्थश्च्येत पतदस्त्र पगंतव्यं एवं सामान्यलक्षणमुक्त्वा संप्रतिप्रस्तुतेविशेषे योजयति सा
ध्यश्च ज्योतिष्टोमइति तस्मान्न तावत्केवलकाम्यार्थत्वं अथ कस्मान्न साधारणत्वमिति बलवत्त्वेन द्वितीयपक्षोपन्यासः सिद्धांत
वाद्याह ॥ नित्यवदाम्नानादिति सर्वत्र ह्येककर्तृष्वसति तंत्र संबंधो व्यवरते न च चर्म्मान्प्रति ज्योतिष्टोमस्य संस्कारान्वयएकस्यम
स्ति चर्म्मा हि कामनिमित्तसंयोगाना वा नित्यवदाम्नायंते यदेव ज्योतिष्टोमस्य दैवदीक्षा … यो वा चायाइति सत्यपि व
ज्योतिष्टोमे विना पश्चकामादिना … सास्यानसंभवंति संस्कारांतरप्रयोगस्यावश्यमेव संस्कारांतरं न संभवति नावता प्रज्योतिष्टोमः क
दाचिन्नास्ति सर्वत्र समस्तात्मना प्रत्येकं जातिवत्संभवतत्वात् अत एते यथाम्नाता ज्योतिष्टोमेन सह संबध्यंते नानित्याभिः संस्थाभि

श्री०
३९

39

ननु सत्यप्यासाम नित्यत्वे ज्योतिष्टोमस्यैकस्य नित्यत्वान्नित्यवद्धर्म्माम्नानं नित्यार्थत्वेन विरोत्स्यते नित्याम्नानं तावन्नं प्रतिज्ञातार्थमविघ्य
ति। यदितु तस्मिन्सत्येवा नित्यप्यपदसंबंधश्च कल्प्यते किं नोवाच्यते। योह्य नित्यार्थमेव नित्यवदाम्नायते स विरुध्यते नैवं जातीयकाइति॥ नेत
देवमेवं सतितं त्रेतावत्परिरत्तं। अप्रयोजकात्वन्नणाद्यनित्वाद्यदाहि नित्यवदाम्नानं नित्यार्थत्वेनतावद्विनानभवति स्तु एव
तादर्थ्यं निराकांक्षीभूतायामप्रसंगादितरसंबंधइति न समानविध्यंइतरथाह्येवं धर्म्मोविधिः स्यान्नित्यमेतान् ज्योतिष्टो
मधर्म्मान्कुर्य्यात्कादाचिद्वपदाण्डुकामादयोभवंतीति तत्वविप्रतिषिद्धमेकस्य विधानस्यानन्तुभावेनैप्रकरणाम्नाना
नुमितौ विधीतयोरेको नित्यवद्विधाय्यति अपरश्चानित्यवदिति। सत्यं प्रयोगवचनयोर्भेदादविप्रतिषेधश्च प्रयोगवचना
नितु नित्यानित्यप्रयोगवचनानु विधानाद्विप्रतिषिध्यंते तातेनैषां नित्यत्वाविघातमिच्छतावश्यं प्रग्राहकमप्रतिपन्नरूपमेवाभ्यु
पगंतव्यं। अतश्चाव्यभिचारान्ज्योतिष्टोमार्थत्वमेवयुक्तमिति। नन्वग्निष्टोमसंस्थापिकाम्यति। यदासर्वसंस्थानामनित्य
त्वंनचतद्व्यतिरिक्तं नित्यं किंचिज्ज्योतिष्टोमरूपमस्तितदा ज्योतिष्टोमेन नित्यवद्ग्रहणात्तद्वारकत्वेन तुल्यकल्पमेवसर्वा
सांधर्म्मोपनयननिमित्तिश्चानित्यप्रयोगाङ्गत्वनचारणात्वोवन्नानित्यार्थत्वंवलादेकालिपकन्यायेन विघ्यतीत्यत आह स नित्य
स्य समत्वादिति। समो हि ज्ञात्वर्थ [illegible] विवृतीति हि धाबाना वेवक्ष्यत्रभयत्वसंयोगपृथक्त्वमित्यवमग्निष्टोमांतस्यनित्यस्यैव

राम
३९

कामसंयोग इति इतरस्य तु केवलकामसंयोगादनित्यत्वमिति विशेषः । तेन पूर्वापि प्रयोगेणायमनित्यात्पापि जपा । तिष्ठामस्य नित्यत्वादेतस्याश्चेतं
ति प्राप्तिरूपेण नित्यत्वात्तद्गृहीतकर्मपरनागत्वा नाद्या निशामस्येतेवं च कर्माणो व्यपदेशो यत्त्वौ ह्यादिष्वपि प्राप्तिर्दयसति तन्त्रो तिशेषांशेन यापि
सोपदेशेन यो ह्यंशेन स्यातिदेशा स्ति वा ति विवेकः ॥ वचनान्तु समुच्चयः ॥ विशिष्टविधानं यत्र नातिमात्रः प्रतिषेधोऽवपूर्वलिंगानं ॥ प्र
कु करणेषु चोत्तरविधौ यस्तु पूर्वाभावमनुवदति स विकारपक्ष एव कल्पते । चोदकप्राप्तस्य चोत्तरेण पूर्वस्य बाधितत्वात् । सामान्यविध्ये
हि यत्र यत्र निमित्तं स विधानात्प्राप्तं निमित्तनैमित्तिकानवश्यं वा तव्यमिति समुच्चयस्य प्राप्तप्रतिषेधे च स्थाद्विवेकेनोपगम्यमानो वाक्यं
भिधान्नो न यत्र द्वितीयतृतीयादिष्वविशिष्टविधिरेव कल्पते । विधिप्रतिषेधयोर्विप्रतिषेधान् । पर्युदासासंभवाद्वा सर्वेष्वहे हात
वनीयपक्षे विषयः सर्वपदत्वाद्युक्तो न्यायः सिद्धान्तत्वेनानुसंधातव्यः संस्कारनिमित्तत्वे हि सामान्यविध्यपि निमित्ताभावादभाव
दर्शनमुपपद्यतेव । सिद्धान्तेपि वाहप्यर्थत्वात्समुच्चयप्रसंगे सति तन्त्रानुकरणा समाख्याप्रकीर्तिलिंगमिति योज्यं । केचित्तु न रा
हु । प्रचरणी होमशेषप्रतिपत्तित्वाद्धोमस्यापरिसंख्यानेन प्रतिपादितेसामान्यविध्येयनाक्षिप्यतीति तत्र तु वाक्येन स्रुवे
विधीयमाने कथमस्य स्रुवे प्रतिपत्तित्वमवगम्यत इति वक्तव्यं । सत्यपि च होमेन प्रतिपादनेयावतापि [illegible] नशब्दार्थो निर्वर्ततीति किं चि
वक्तु वा रस्यतेतावत्तु नः संभवत्येवातस्मा यथा लोके न्यायेन दर्शनमेवेदमनावर्शी कीर्त्तनं ॥ गुणविशेषादेकस्य व्यपदेशः ॥ यत्वप्रह

ध्यं २

श्रीः ४०

तच्चयदिशिष्टायवंचोद्यादश्चाहादिच्छिन्नावकल्प्यतइति।नो चत्यादीनीमन्यैरप्रहतैस्तुल्यत्वंयद्यपितेषांनित्यानित्यसंयोगविरोधाद्यकरणम्
ग्राहकमितिकर्त्तव्यता।याऽन्यथापिसन्निहितत्वाद्यतिशिष्टव्यपदेशंलभंते।अश्रुतगुणिद्वारेणचाप्रस्तुतानामपिगुणानांप्रस्तुतद्यवकारः।सं
भवति।प्रकरणप्राप्तत्वमिष्टामग्रहणंनित्यानुवादः।अथवास्तोत्रनिमित्तत्वप्रतिपादनपरत्वाद्यर्थवद्वेत्यदोषः।किंभवतिप्रयोज
क नं।फलत्वमसवद्वेति।विवदंतःनुवक्तव्यंसप्तमतत्प्रयोजनंननुसर्वचर्मेषुयावंतोहिसदामानादिषुगुणकामास्तेसत्यप्प्ति
दिशासएवोपदेशिकआश्रयोऽस्तीतिनविकल्प्यंतेतदाहिरूपंतोविकल्प्यंतेरघुहिंडपातिष्टोमध्याश्रयध्यानभावाद्गुणकामायथाश्रुताम
40 भवंतीतिनसिद्ध्यंतिसंस्काराःस्तुतपद्यर्यंगफलंनातिदिश्यंतेततथापिस्वपमर्थित्युरुषस्थविकीर्षमाणस्यगुणोपादित्सायांयथाश्रु
ताश्रयसंभवेनानुपपत्तिर्गुणकामानां।अतोयत्माननमुवाप्यादिसंस्कारनिमित्तंमुख्यग्रहणंतत्रशास्त्राद्यपाऽतस्तत्रयदितरग्रह
णात्रशास्त्रधर्मातिदेशेनकिंचिद्गुणकामगतंप्राप्नोतितत्रभवतीतिप्रयोजनं।अथदमपरंयदिसमानविधानंततोवक्ताश्रुक्ष्मी
मध्यत्वेनन्यायेनयज्योतिष्टोमविकारविज्ञायतेतेषुसर्वाःसंस्काराविकल्पेनसिद्धांतेत्वभिष्टामसंस्कारैवैकाप्रवर्त्ततियत्रचोक्ष्या
दिविशेषश्चोदनातत्रैवकेवलंतद्धर्मप्राप्तिवरितिप्रयोजनंसिद्धं।इतिश्रीभट्टकुमारलविरचितायांतंत्रटीकायांतृतीयाध्यायस्यष
ष्ठः पादः।।प्रकरणविशेषादसंयुक्तंप्रधानस्य।।समानासमानविधानाधिकारेणैवैतदपिप्रश्लुयतेवाक्यप्रकरणविरोधाविरोध

राम ४०

द्वारेणादर्शपूर्णमासप्रकरणस्थो वेदिस्तद्धर्म्माश्चावखननादयस्तथा बर्हिस्तद्धर्म्माश्चलवनादयश्चिमर्था इति। यद्यपि वेद्यां हवींषि बर्हिषि हवीं
षि बर्हिः स्तृणाति वेदिं खनतीति वा विशेषितेन वाक्येनांगप्रधानार्थं च बुद्धिर्भवति तथापि चातं त्र्यसति तौ किं केषांपि गृहासादनार्थं सुबर्हिषु
धर्म्मप्रसक्त्या चानर्थक्याद्वश्यमपूर्वसाधनताकारितां संबंधोऽभ्युपगंतव्यः सा चापूर्वसाधनता न वाक्यसामर्थ्येन प्रतीयत इति प्रकर
णान्नुस्थ्या। तत्स्य प्रधानमात्रस्य तत्प्रकरणमित्यनेन न विशेषणप्रधानस्यैव धर्म्मा गम्यंते। सत्यपि च प्रकरणाद्ध्याविशेषकत्व
ग्राहकत्वेनैव विशेषरूपेण विनियोजकत्वाद्विशेषस्थापनहेतुत्वमित्युक्तं। असंयुक्तमिति च सत्यपि वाक्येन हविर्बर्हिः संयोगे
प्रकरणविरोधार्थासंयोगाभिप्रायं। वाक्ये हि हविर्बर्हिः शब्दौ प्रकरणेन समावेशयितुं नाहीन वद्दसंबद्धाविति मन्यते। सर्वेषां
चाशेषत्वं स्यात् तत्प्रयुक्तत्वात्। सर्वेषां वाक्यसंयोगाविशेषादित्युक्तमेव। यत्तु प्रकरणं विशेषणं विनियोजकमिति तत्राह तत्प्र
युक्तत्वान्न प्रकरणमिह विशेषकं भवतीत्यर्थः। कथं पुनः स्थितं प्रकरणस्य विनियोजकत्वं निवर्त्तते कथं वा तादर्थ्यलक्षणा
व्यतिरिक्तं च वह्नुद्देषमुपकारलक्षणं शेषत्वं प्रतिज्ञापत उच्यते नैव प्रकरणस्यैवंजातीयकेषु विनियोजकत्वं स्थितमसंयुक्तं प्र
कारणादिति युक्तं। यत्तु विरोधो नास्तीति कथं नास्ति पदाहविर्बर्हिषां प्राधान्यात्स्वतंत्र एवं धर्म्मसंबंधे सत्यंगार्थत्वमपि जायमानं प्रकरण
तुरोधेन व्यावर्त्यते। परस्तु येन वाक्येन वाक्यस्यातिप्रसंगे बाधिते निर्विरोधं प्रकरणमवगतवानिदानीं तदुपन्यस्यति तेनो किंकापि

श्री०
४१

प्राप्नुवंतीति तत्स्यानर्थक्यमिति। तस्योत्तरमेतदेव वक्तव्यं। स्वरसप्रवृत्तं वाक्यं यावत्येव विशिष्टमानर्थक्यं तावन्मात्रादेव निवर्त्तितां नवं
गवद्भिर्घातो लौकिकवदानर्थक्यं अतस्तत्र न विष्यति न वातिप्रसज्यत इति। अनेनैकवाक्याभिप्रायेण उपकारलक्षणं हितद्वितिताद
र्थ्येनैव फलेन व्यपदिष्टं। यदर्थं हि वाक्यमानं प्रयोजनवद्भिरनुमाकांक्षितेत्यकारनिष्पत्त्याशं क्यतेतदर्थकल्पनीयं। यन्नु भाष्य
कारेणातिप्रसंगनिवृत्त्यर्थं प्रवारणादित्युक्तं तदुत्तरपक्षिवादिना नवतारप्रसंगादतित्वरितोक्तमित्युपदर्शणीयं तावत्। आरादुपी
तिवत्। यदि स्यानर्थक्यात्तत्तो किकार्वाहिषां धर्माणिवृत्तिस्ततो यत्र तदानर्थक्यं न। क्रिकर्मान्तरार्थं वर्हिषि तत्र प्रवृत्तिः प्राप्नोति
यदि तु कश्चित्तन्निवृत्त्यर्थं हि तु सांगब्रह्मणा विशिष्टः। तत्र सोऽर्थादिविशिष्टतरयोर्ध्यप्यतिदेशेनमसंतपवच धर्मा इत्युपदेशातिदेशौ विरहित
त्वात्पिंडपितृयज्ञ उदाहरणं अपूर्वे विधेयमनंगवतिस्याप्यतीति। तेनात्यंतानिष्टप्रसंगः इति॥ न तद्वाक्यं हितदर्थत्वात्। न वेदं तद्ध
र्त्रीदं वाक्यं स्वतंत्रं स्याद्धि हि विदितद्धर्माणां तु यद्वाक्यं तद्दर्शपूर्णमासाभ्यां सह हैकं तेन वाक्येन सह हैकवाक्यतां गतमिति पर्थेषत
त्तदेकवाक्यांतर्गतिर्वर्हिस्तस्यैवैतद्धर्मप्राप्तिर्न भिन्नवाक्यगतस्य। तच्च पिंडपितृयज्ञवर्हिर्दर्शपूर्णमासवाक्यांतर्गतमतो न संबंधस्तत्स्याप्ता
इतीन्नु यदि दर्शपूर्णमासाभ्यां सह हैकवाक्यत्वमिष्यतेतततस्तत्त्यकरणमुख्यानान्यनलभ्यतेतत्त्वप्रकरणं प्रधानमात्रस्यैवेत्पंगानाम
संबंधः प्राप्नोतीति निषेधदोषः सर्वथा न वनखननादयः तावन्नसाक्षादंगेन प्रधानेन वा संबंद्धुं शक्नुवंतीत्यन्वेदिर्वहिषीत्तत्रागभिष्यंमिवेदिव

राम
४१

हविरपि हविरासादनेन संबध्यते तद्दर्शपूर्णमासप्रयोगवचनगृहीतमासादनं संबध्यत एवमंगहविरासादनमपि तत्रांतर्गतं सांगस्य प्रधान
स्यैकप्रयोगत्वानुवचनयथाप्रयाजादय एवाप्रयोगवचनगृहीतत्वेपि गुणानांच परार्थत्वादित्येवं परपक्षेरंगत्वं न प्रतिपद्यते तथा
हविःसंबंधं बर्हिर्न प्रतिपद्यते नैतदेवं यथैव हि प्रधानहविरासादनमंगतया संबध्यते तेन यागहविरासादनमपि अंगांगतया संब
ध्यते। यस्त्वियद्दर्शपूर्णमासार्थं हविःप्रदर्हिष्यासादयतीत्येवं कल्प्यते तत्तत्र मात्रप्येवक्ष्यान्नत्वं तस्यानर्थक्यमपान्नुस्वरूपेति
क्रम्यमाणे किमेवमतिक्रमोस्तु यद्दर्शपूर्णमासार्थमुत यद्दर्शपूर्णमासोपकारीति। यदि तादर्थ्यं विवक्ष्यते वाक्यस्यातिदूरं संकोचः क्रि
येतात् तदुपकारित्वग्रहणे तु बहुतरविषयत्वं भवति। यथा च तद्भवति तदनुग्रहीतव्यं। अंगांगमपि विनापि तादर्थ्येन तदुपकारीति वि
ज्ञायते तावन्मात्रमेव च तद्द्वारं युक्तं न तादर्थ्यं अनुपकारिणी हि स्थितं नोपकरोति न तादर्थ्यं। तथा च परार्थे त्वर्थसामान्यमिति वक्ष्यति। ८
विनापि तादर्थ्येनास्तु इति इष्यादिचियपसोम्नदुपकारमात्रदर्शनात्प्रणीताच मर्मप्राप्तिर्भवतीति तस्मादेवंप्रकारणादेकवाक्यत्वं कल्प
ते यस्मिन्नक्रियमाणे दर्शपूर्णमासापूर्वं न सिध्यति तत्र तत्र कर्तव्यं इति। अंगहविर्भिरपि च विगुणे प्रधानापूर्वं न निष्पद्यते तस्मा
त्प्रधानापूर्वप्रयुक्तानामेवांगेष्वपि क्रियायुक्तेति॥ लिंगदर्शनाच्च॥ यदि चैवंजातीयकमंगप्रधानार्थं ततः प्रयाजशेषेण हवींष्यभि
घारयतीति पितदंगप्रधानार्थं। तत्र चक्रमवाक्यद्वयं क्रमेन्यायप्राप्तः सिद्धवदुच्यमानो हेतुवन्निगदार्थत्वादुपपद्यते सर्वेषुभामवाये

श्री॰ ४२ भिघारयति। कुतस्ततो हि प्रथमावाज्यभागौ पश्चाद्भवतीति। यद्याज्यभागहविरभिघारणीयं ततस्तत्रैवं वक्तव्यं। अन्यथा हि ध्रुवा
यामुपभृद्याजार्थेन केवलमभिघारणं स्यात्। तत्रान्यत्राज्येनाभिघारणं स्यान्न वततो हि प्रथमावाज्यभागौ विवितिहेतुसमर्थ्येनातस्मा
त्सर्वार्थत्वमिति॥१॥ फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य॥ याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मवदिति पूर्वेनाधिकारेणानयेवायाजमा
नत्वं सि[illegible]ति किं यजमानस्य कर्तृत्वांशेनांगप्रधानार्थाउतमे। तत्रांशेन केवलप्रधानार्था इति। किं प्राप्तं पूर्वेणाधिकरणेन सर्वा
र्थत्वे सर्वार्थो हि यजमानवाक्येतांशक्नुवंतिसर्वेषामुपकर्तुं नववाहनिकारणमस्तीति प्राप्ते भिधीयते। येनैव हेतुनेतेषां स्वा
मिगामित्वनिश्चयः तेनैव तु प्रधानार्थप्रतिपत्तिरपि स्फुरा। यदित्येते कर्तृत्वांशप्राप्तिनो भवेयुस्ततः सर्वार्थत्वं प्रतिपद्येरन्नू नाम
त्वांशस्यास्त्येते। सहितैर्विनानोपपद्यते कर्तृत्वं तु तदभावेपि यथा भवति तथा सर्वलोकप्रत्यक्षं न ह्यविजानं पि वतत्संभवान्नेवत
स्यानिवृत्तिः स्यात्। अभीष्टं वार्थ्येयात्पता नानमाकांक्षतीत्यत्र वयोगपत्वमनुपज्ञाते। ननु यजमानस्य कर्तृत्वस्वरूपमभीष्टं न वस्य
गम्यान निषद्यं। योगपतांवादध्वानाः क्रियाः संस्कारा इत्युच्यंते। तस्माद्भूतांकत्वांशं भजंते। यस्य च कर्मणः फलं यजमानेनानुभूयते
तदंशस्यास्तथैवोपकर्तुं शक्नुवंतिनाप्रमुख्याप्रधानस्य फलं पुरुषे भुज्यते नागानां क्रात्वर्थत्वात्तस्मात्प्रधानस्यैवं जातीयकाः। आह यदि
कातो निर्वर्तिकांशेन पतंतिततः फलस्यैवांगपि प्राप्नुवंति निषेदोषः एष एव हि प्रधानस्योपकारो यदस्य फलग्रहणाय योग्यः कर्ता क्रियते।

42

ततश्च यथैवान्यान्यदृष्टार्थान्यंगानि फलयोगपृतामपि कुर्वंति नांगत्वात्प्रच्यवंते तथैवैतेपि द्रव्यप्रयोजनमग्नीषोमीयादिविकारेषु
गमनं वपनादीनामगमनं सिद्धांतः॥२॥ चिकीर्षया च संयोगात्॥३॥ पूर्वेणैव न्यायेन सोमिकी वेदिः केवलप्रधानार्था विज्ञायते। उपतिष्ठ
ध्यामहे स्थाकर्त्तुमिति यच्चिकीर्षितं तदुद्देशेनैव मनिचीयतः फलवच्चिकीर्षितं नांगान्यत्र चिकीर्षितत्वे सति चिकीर्षितासिद्ध्यर्थत्वे
नकारणादेवमपर्यवसिते वितातंरेनावत्स्नोति॥ तथाभिधानेन॥ संयोगादिति वर्त्तते। पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः प्रधानमात्र
वचनत्वादानर्थक्यमात्रदंगेष्विति एवमवतरतः प्रधानहविः[?]वकेवलेषु प्रवृत्तिस्तस्माच्चतुर्होत्रा मंत्रेण पंचहोत्रा च प्रधानहविर्मात्र
मभिमृश्यं। तद्युक्तं तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वं चिकीर्षार्थं स्यात्॥४॥ वेदेर्देशविशेषात्मकत्वाद्देशकालयोश्च सांगप्रधानप्रयोगविषयत्वा
वधारणात्सर्वार्थत्वाद्योपि चिकीर्षासंयोगः सोपि फलमात्रे प्रयोगाधीनत्वात्तद्विषय एव ज्ञायते। तस्मात्सांगप्रधानार्थ्यमित्यवधार
णादंगार्थापि स्यादेवं च सत्यग्नीषोमीयादिविकारेषु निरूढपश्वादिषु कर्त्तव्या॥५॥ गुणाभिधानात्सर्वार्थमभिधानं॥ द्वितीयायास्सा
धुणाभूतमभिमर्शनं विज्ञायते तस्मात्सर्वार्थमित्यसंबद्धं॥ द्वितीय एव गुणत्वे तद्विशेषविंते[?]यप्रस्तुता। सुतरां च प्रातिपदिकार्थानुसारि
णा द्वितीयार्थो न प्रधानहविर्मात्रं गुणत्वं प्राप्नोति। तस्माद्दत्रुपपन्नैरेवायं च पौर्णमास्यर्थममावास्यार्थमिति चोक्तं तदपि पूर्वपक्षमेव
साधयति। तेनैवं वक्तव्यं पौर्णमासीमभिमृशेदित्यत्र कालकर्म तत्समुदायानामनभिमृष्टत्वात्पौर्णमासी[?]ति गौणेन भवितव्यं। तत्र

प्रवृत्तिप्रत्य[ो]र्थयोर्यद्यपिप्रत्ययार्थस्यप्राधान्यमाप्यातिपदिकंगौणमित्यापद्यतेतथाप्यत्रतावताप्यभिमतएव्यविशेषानवगमात्प्र
मप्रस्तुवादिविषयसंशयोपपत्तेवेसतिविशेषोन्पतएवत्नत्वव्यइतिसाकांक्षत्वादसंदिग्धार्थपरिग्रहार्थंप्रथमप्रतीतत्वेनत्वप्राति
पदिकार्थमुख्यमाश्रित्यविनक्तिअस्त्रम्यर्थेविकल्पतेयोर्गौणमाख्यामितितदेवचात्राकांक्षितंआसन्नहविरधिकारविधिनाभिमं
त्र्यविशेषस्यावधारितत्वादतःकालद्वारेणप्रयोगद्वारेणवाक्यवस्यायमिवेदंश्रवणमितिहविर्मात्राभिमर्शनं।अप्यपिपौर्णमा
स्यादिग्रहणेनहविःकल्पनेऽप्यतत्वथापितदुपकारमात्रलक्षणंसर्वार्थत्वसिद्धिः॥४॥दीक्षादक्षिणंतुवचनात्प्रधानस्य॥फलसंयोगा
त्तुप्रधानमभियुक्तंप्रधानस्येत्यनेनैवगतार्थत्वादीक्षाणामनुदाहरणत्वं।अन्येनत्वसमर्थ्यते।सर्वेषुसोमक्रयादिषुदीक्षितत्वेष्वेन्नवि
नियोगोदृश्यते।दीक्षास्यदीक्षितत्वसिद्ध्यर्थाः।तच्चदीक्षितत्वमुपादीयमानत्वात्तत्रतत्रगुणत्वेनविवक्षितं।अतोंगप्रधानार्थत्व
प्रसक्तिर्दक्षिणानामृत्विगानमनार्थत्वादानमनस्यवसाहाय्योपादित्सयाप्रयोगार्थतानसमधिविकीर्षान्यायेनसांगप्रधानप्रयो
गविषयत्वमितिसर्वार्थत्वप्रसक्तिः।अपिचप्रत्यक्षमेवैतद्दृश्यते।दक्षिणायान्नात्रऋत्विजोंगान्यपिकुर्वंति।इतरथाहिप्रधानमा
त्रमेवतत्परिक्रीताःकुर्युर्न्नचतावन्मात्रार्थयजमानस्यैतैःपरिक्रीजिःप्रयोजनंअतोपद्यत्परिक्रीतान्कारियंतीत्यवचार्यतेत
स्मैतस्मेदक्षिणा।एवंवकर्दृतंत्रत्वाभिधानमेकादशेयोद्यते।तस्मात्सर्वार्थत्वमितिप्राप्तेभिधीयते।दीक्षासोमस्यदक्षिणाःसोमस्येति

क्वचनात्प्रधानार्थता। यस्तुदीक्षितविनियोगोंगेषु स्वपुरोडाशकपालादिष्वदृष्टप्रयोजनकलक्षणापत्तेः प्रधानप्रयुक्तत्वमेवेति ज्ञायते। दक्षिणाश्चप्रधा
नार्थाः सत्यः प्रसंगादंगानामुपकुर्वतीतिवक्ष्यामः। निवृत्तिदर्शनाच्च। निरूढपशौ वषट्कृतहोतद्धोमेनदीक्षानुग्रहं स्वदन्नप्राप्तिं दर्शयति।
सर्वार्थत्वे वषट्कारस्य दीक्षितेति नान्येनानुगृह्येत। ननु चानंगत्वेप्यनुग्रहवचनमनाकांक्षितत्वादनर्थकमेव। नैष दोषः। प्रकृतौ परप्रयुक्तोप
जीवनात्तत्परत्वादुपकार आसीदिति अप्रयोजकत्वात्तदभावे सति वैगुण्यमेवाशंक्यते तत्रानुग्रहवचनमुपपद्यते। ५। तथाग्नीषो
मीयवेदिः। अर्द्धमंतर्वेदि मिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदीति किमंतर्वेदं घकदेशो यूपांगत्वेन विधीयते। अथवा हिर्वेदिदेशाभिश्रः संधिदेशमात्रं ल
क्षयतीति। ननु यूपस्य सर्वार्थत्वप्रकरणादेवानीमयुक्तो विचारः। स्थिते तस्मिन्नविचारेण तद्दृष्टव्यं। यदि हि वाक्यसंयोगाद्यूपार्थ
ता भवेत्तु। तस्य तदा केवलं यूपार्थ्ये विचारावसरः स्थिते पुनर्देशलक्षणार्थत्वे तदर्थत्वात्तदर्थत्वं युज्यते। किं प्रश्नप्रकरणं वा विनावाक्यस्य वा
क्यसंयोगाद्भवितुमर्हति लक्षणाहीतरथान्वयान्नवांतर्वेदिशब्दस्यार्थोऽतोऽर्थो न समवेतीति यतो लक्षणां प्रतिपद्यते। तस्मादिमं निशस्त्या
न्नहृद्यपि सामान्यायां च यूपविषयमेवोपसंहृत्य वेदयूपार्थत्वं प्रतिपत्तव्यं। अथवा पूर्वेणाधिकरणेन। स्थिते सांगज्योतिष्टोमार्थ
त्वे किं यूपार्थत्वमप्यस्ति नास्तीति विचार्यते। ननु सर्वार्थत्वादेव सिद्धं यूपार्थत्वं किं इति न विचारणीयं। न ते न सिद्धं यूपस्य पृथगवात्॥
ज्योतिष्टोमस्यैव हि सांगस्य वेदिर्न पशोः। ननु पशोरपि स्वांगभूतामंगेभ्यो दास्यतीति द्रव्याद्यदितस्य स्वमहिम्ना वेदिं किं प्रधानद्वारेण

॥

त्ववतरंतीति तत्स्वरूपमात्र एवावतिष्ठते। प्राप्तेश्च वैदिकार्थस्यातिदेशेन प्राप्नुवंती दर्शपौर्णमासिकी वेदिर्निराकांक्षात् पश्वादिषु सौमिकी
निविशते सा प्राकृते पश्चवैदिकार्थेषु विनियोक्तव्या। नवेदं यूपमानं प्राप्तं यतो वेदिर्लभ्येत। तस्माद्दक्षिणेनैव यूपस्थलो किं केयमवदश्वु
ध्यां तर्हि हविर्धानप्राप्तेनेनत्वनेनार्द्धं स्यांतर्वेदि निर्णिपयिष्यत इति प्राप्तेर्विचीयते। दशमात्रं वा शिष्ट केवाक्यत्वान्न ऽऽमात्रामयंत ते
र्वेदिश्च हविर्वेदिश्च द्वाभ्यां मध्यादेशो लक्ष्यते नां ग्रि मानो विचीयते। कुतः कृतार्थसंयोगे देशका लोपलक्षणं सर्वविधिष्टं कृतार्थो च वेदिश्च
पाविहान्यतः अंगो गितावेहिस्त्रू पोवावेद्यं गंमवन्न वर्द्धिर्वाप्यू पागं नचेकमप्युपपद्यते निराकांक्षत्वादर्दृष्टकल्पनान्न। वाक्यभेद
प्रसंगाद्वनतावत्प्रस्तुवं यच्च व्याप्तत्वस्य यूपस्य वेदि प्रत्यपक्षाभिमानापिकार्त्स्नहविर्धानदुपकरणं चारणं व्याप्तताया वेदेः सह द्वन्ना गांशसं
वंधि निष्प्रयेपेक्षान्नान्यतरस्य द्वद्वेप कारित्वमवकल्पते। किंचार्द्धं हविर्वेदीत्यशिष्टं विध्यनुवादत्वासंभवात्त्वत्पक्षे। मत्पक्षे तु
द्वाभ्यां विनादेशविशेषोपलक्षणं संभवादस्वरूपं शासितव्यमेतत्। कथं। समस्तस्य यूपस्यांतर्वेहिर्वा मानेप्राप्ते द्वमतर्वेदीति निय
म्यते द्वितीयस्यार्द्धस्य पुनरप्यनियमप्रसक्तोऽर्द्धं हविर्वेदीत्यपि विधातव्यं। ततस्थानेकार्थत्वाद्वाक्यभेदो भिनोत्यारव्यातानुषंग
लोशश्च प्रसज्यते। पाक्षिकस्य च नित्यवदनुवादोनर्थकः कोन्यथितव्यः ननु चार्द्धस्यांतर्वेदि संबंधे विहिते विध्यभावादर्द्धं ति
स्वहविर्वेदिमदिच्छति। नवेदेवं यदि निसमंतर्वेदिवहिर्वेधित्वावायू पमानं प्रसक्तं स्यात्समस्तांतर्वेदि प्रसंगे हि सत्यर्द्धं पुनर्व

न सामर्थ्यात्परिसंख्यायैतरस्य बर्हिर्मन्त्रं गम्येत समस्तस्य चावाहिरेव प्रसंगेऽर्द्धस्याविहितमिति तत्तदवस्थमर्द्धान्तरमर्थ्येवसीयते । न
चैतदुच्यमप्यस्ति अत एव देशमकचारणमर्द्धमन्त्रवैधिवन्नत्वऽमिवान्तर्वेदीति तत्या सति चार्द्धान्तरमनियतत्वात्वाद्य विदं तरपि प्राप्नो
तीति न च हि निर्विशेषं सिध्यतीति । ननु च यदि समस्तमन्त्रं वेदि[illegible]नो तित तोऽर्द्धमन्त्रं वेदीति एवं विधिनैव कुर्यात् । कथं न करोति यद्यैतावद्
५ नियमतो ताभिर्नितायैतावद्व विहितेनेतरत्प्रतिषिद्धं तस्मादुभाभ्यां विधिभ्यामेकोदेशोऽभिधीयत इत्येवमवाक्यभेदः ॥ ८ ॥ सामिधेनीस्तदन्वा
हुरिति हविर्धानयोर्वचनात्सामिधेनीनां । उत्तयत्स्तु च्यंतिसामिधेनीस्तदन्वाहुरिति श्रूयते । पूर्ववदेव संदेहविचारनिर्णयः । कथं न गतार्थ
मिति चेन् । विध्यर्थार्थद्वयानुपादानात् । न घटेवं द्रक्ष्यत इदं परस्याशिष्यमिति ममतु शिष्यामि तिः । कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिः । उच्यते । देशमा
त्रे वापत्यक्षं ह्यर्थकार्म्यसामर्थ्य । सोमप्रचारणमतावत्स्वस्पक्तैरपेक्ष्यं हविर्धानयोः सामिधेनीनां पुनः प्रकृतावेवाग्निसमिन्धनार्थत्वात्त
त्प्रयोजनमिति नात्स्य गोगिमापेक्षा । हविर्धानविशेषसंबंधपरे वाक्ये सामान्यसंबन्धश्च किमपि वाल्पयत । आग्नेयपाचिकरणात्कामा
क्यभेदो योऽयः । विशेषेण सामान्याद्देयाद्वाक्यभेदं परिहरतः सिद्धसामान्यसंबंधेन सिद्धान्तयक्षेण थ्याय स्थितयोर्दर्शयितव्यः । अ
पि हि प्राकृतदेशोपलक्षणत्वेन हविर्धानयोरन्यतरस्य प्राप्तिस्तत्र विशेषमात्रं मुखेन विधीयते तस्मादपि देशलक्षणं । समा
ख्यातं च तद्वत् । हविर्धानमिति अनन्यप्रयोजनस्थतादर्थ्यव्यपदेशो नव कल्पते । अन्यथा हि सामिधेनीचानमित्यपि स्यात् ॥ ९ ॥ आख

फलंप्रयोक्तरितत्फलंत्तृणत्वात्तस्मात्स्वयंप्रयोगोस्यात्॥अतःपरंसमाख्यायांसर्वैःसहविरोधा।विरोधश्चचिंताचत्रिष्यते होताहोत्रमित्य
स्यःकथंविनियोजिकाइति।तत्रप्रथमंतावद्गुयो[illegible]तःक्रियते।यदिहोत्रादयोनानाभूताविद्यंतेततःक्रतेविनियुज्यतामितिस्विचार
भवतियदितुसर्वमिवकर्मयजमानेनकर्त्तव्यंनकर्त्रंतराणामवकाशोस्तिततस्तत्समाख्यात्वापितोविरोधाविरोधश्चविचारोनैव
प्रस्तोतव्यइति।तत्रदर्शपूर्णमासादिनिफलदक्षिणावंतिकर्माण्युदाहरणं।तेषुविचारःकिंयजमानेनैवसर्वंप्रयोक्तव्यमुतप्रधा
नमात्रेयजमाननियमः।किंवाप्रधानेष्वपियजमानोन्यत्रान्यएव।किंवासर्वंसर्वयजमानेनैवकर्त्तव्यमिति।कुतः।प्रयोगवचनस्यैकस्य
भनेपदंसांगायांभावनायांफलार्थिनंकर्तृत्वेनप्रयुंक्तेसयत्नैवकर्त्तानस्यात्तत्फलमेवोपकारंनप्राप्नुयात्तस्मात्स्वयंकुर्यादिति।फल
स्यचोत्पद्यमानस्योत्पादयितृत्वेनप्रयोक्तायजमानएवाच्यता।होत्रादिसमाख्यात्वतस्यैवतत्तत्कुर्वीणस्यैकस्यकर्मन्नदादित्यनेन
न्यायेनभविष्यतीतिमन्यते॥उत्सर्गेतुप्रधानत्वाच्छेषकारिप्रधानस्यतस्मादन्यस्स्वयंवास्यात्॥प्रधानमात्रवाविनोद्यातःपरि
प्रत्ययेनतन्मात्रस्यैवफलार्थिकर्तृकत्वंनियम्यतेशेषाणांतुनिर्वृत्तिमात्रंप्रतीयतेनकर्तृविशेषः।तस्मात्तत्रानियमः।नत्व
प्रधानसमानकर्तृकत्वादंगानामपिसएवकर्त्तासिध्यति।नमत्रप्रयोजकत्वेनापिकर्तृत्वानुग्रहात्।द्रव्योत्सर्गस्त्वन्यनकि
यमानैनकिंचिद्यजमानेनकृतंस्यादितितंकरोतीति।तत्रतुकृतपरिक्रयादिनाकारयन्नकर्तृत्वात्प्रच्यवते॥केचित्तुसुतरामाकेन

परेनप्रयोजकत्वमेवाभिधीयतइतिसमर्थयंते।कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविहितस्यात्मनेपदस्याणिजर्थएवप्रेषणादिरूपेणासंभवा
त्मकोवाच्यस्तथाचयजंतियाजकाइतिप्रयोज्यव्यापारेपरस्मैपदंयजतेयजमानइतिप्रयोजकव्यापारेत्वात्मनेपदंदृश्यते।नचै
तद्युक्तं।एवंहिसतिप्रधानमपियथाकथंचिदन्यैरेवकारयितव्यंभवेदेवंहिस्वयंकर्तृकंजातंतस्यैवफलेनप्राप्नुयात्।नचएवं
त्विजःकुर्वंतितस्यकर्तृत्वार्थत्वाद्यजमानगामिफलंयुज्यते।कामंतुप्रधानकारिणोयजमानस्यैवयथाकथंचिदनुग्रहेणप्रयोजक
त्वाद्विधिव्यापारस्वचनंपरस्मैपदंणिजर्थेवर्त्तितनात्मनेपदं।तस्मात्पूर्वेणैवव्याख्यानेनप्रधानादन्यस्यस्वयमन्यावाकर्तृत्वादिति।
तत्रापितुप्रत्ययप्रतिपादिताभावनाप्रत्यासन्नतयाफलार्थिकर्तृत्वेनगम्यमानाकार्यकारणतामात्रएवोपसंक्रियतइतिवक्तव्यं।
तेनैवंव्याख्येयंनात्मनेपदेनफलार्थिकर्तृत्वंबोध्यतेकिंतर्हिभावनाश्रितकर्तृत्वस्यस्वतःफलसंबंधित्वं।अतश्चफलेनकर्तु
रन्यत्रनगंतव्यं।ननुफलार्थिनान्येनव्यापारवारणंविरुध्यते।तावतावसिद्धोगोष्ठनियमइति।अन्योवाप्यात्परिक्रयाम्नानादि
प्रतिषेधात्स्वयमात्मनि।।अन्वाहार्यादिदक्षिणाशतादिदानेनकर्म्मसंयुक्तेभ्योविक्रीणात्परिक्रयार्थवाकर्मसंयोगादितिदक्षिणामेवस्य
तिस्वभावतश्चपरिक्रयःपरस्यक्रियतेनात्मनिविरोधात्।तत्रयदिकदाचित्स्वयमेवांगानियजमानःकुर्यात्ततःपरिक्रयासंभ
वात्परिक्रयोनक्रियतेतत्राप्यनित्यवदाम्नानेविरुद्धे।तस्मात्तन्नित्यतांकर्तुमवश्यंपरिक्रयार्हाणीकर्त्रंतराणिवाहातव्यान्यतश्च

श्री०
४६

46

कावित्वयं करणत्वाविर्तसंविधानाद्यजमानस्य कर्तृत्वं। आत्मनेपदस्यापि परिक्रियवती भावनाभिप्रेतस्यैदृशेनैव कर्तृत्वेन फलोपयो
गः समानकर्तृकाइत्यर्थान्निरात्यते॥ ॥ तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणस्यादनियमो विशेषान्॥ एकस्यद्वयोर्वापादाने परिक्रयः श्चक्राः
कर्त्तुमित्यनियमः॥ अथवा फलसमानकर्तृकत्वे सामानाधिकरण्यात्मनेपदाभ्यां समस्तेष्वप्रयोगस्य प्राप्तेयन्मात्रमेवावावि
त्वा परिक्रय विधिरशक्यस्तेदेववाचितव्यांस्सर्वेकेन कर्त्रा यर्कि विन्नुर्वतापपन्न इति नानेकं वाचितव्यमिति॥ अपिवाश्रुति मे
दात्प्रतिनाम वेयंस्युः। भिन्नसमाख्या नियतकर्तृकपदार्थयुक्ता भावना विधिनातावता मुपादानमिति विहितं भवति। संज्ञा श्रा
त्पत्तिसंयोगादिति वेष्टव्या योयथा कर्म्मभेदं वोचयितुं समर्थस्तया कर्तृभेद मयीति यावत्समाख्यं कर्त्तारउपादातव्याः॥ एवं
स्य कर्म्मभेदादिवेनू॥ व्यापियमानीनामेतास्समाख्याउपलभ्यंते। नचलोकादवगताइतिप्रूपादिवत्कार्य्यतस्तत्वत्पत्ति
घंते। तत्स्यपावकादिवन्न होत्रादिकर्म्म कुर्वन् होत्रादिशब्दैरभिधास्यतइत्यभेदः॥ नोत्पत्तौहि॥ यदि ह्विकर्म्म विनि
योगवेलायामेतदुत्तरकालं वेताः समाख्याः श्रूयेरन्नेवं सति नर्निंघुरपिवरणं त्वत्यंतापद्यन्नानां प्रवर्त्तनार्थमभ्यर्थनं। तत्रैताः
श्रूयंते ब्रह्माणं वृणीत इत्यादि न च तदानींनिमित्तांतरं दृश्यते यत्कृतः समाख्याभेदो भवेत्। वरणंन्यापि चैतान्येकस्यैवं पुनः
स्रुतिरिति सेवं गुणश्चापूर्वसंयोगइत्येवं चायावच्छु निभिघंते। तद्व्यवहारोयादर्यता ऋत्विजामपितत्परिमाणएव भेदः समाख्यानामपि

राम
४६

वपागतस्यप्रत्वेसत्त्वरकालत्वंवसिद्धवद्व्यवहाराद्वरणनिमित्ततैवगम्यते निमित्तभेदाच्चनैमित्तिकभेदसिद्धिर्दृष्टार्थताचनेकार्थे
वकर्त्तुःपुनःपुनर्वरणंकर्त्तुंशक्यतेसकृदुपात्तस्यपुनरुपादानानुपपत्तेः उत्पत्तिवाक्यसिद्धवरितव्यवाचविकल्पासंभवाच्च
नशंक्यतेनैववरणेनध्रियमाणेतरसंबंधः। अतोपवरणनिमित्तंचेत। सर्वाणिवतात्यैंद्रवायवादिग्रहणवदपर्यायविधायित
प्रयोगवचनेनगृह्यतेतद्ग्रहणवशेनचसर्वर्त्विजांग्रहणं। अतोयावद्वरणमृत्विजांभेदसिद्धिः। यत्तुभाष्यकारेणत्वांतस्मादेषां
वरणेसंकीर्त्तनेनविचारितेपादितदतीहितवरणनियमप्राप्तभावाद्युक्तं: नचैतावतोवाक्यराशेःकल्पितैकवाक्यत्वस्यमुखवा
नायायप्रवृत्तस्यसंख्यामात्रप्रत्यायनंफलंकल्पयितुमर्हतीति तेनवरणविधिनैवानुनिष्पादिनीप्रवयश्चिष्टेवसंख्यासत्यपीतीनेत
देवसमर्थयितव्यंतकिंचित्तयाविहितया॥ ॥ चमसाध्वर्यवश्चतैर्व्यपदेशात्॥ अध्वर्यवइतिसमाख्यानात्तेषांचमससंबंधाद्देव
र्त्तृपुरुषाएवचमसाध्वर्यवइतिप्राप्तेभिधीयते। अथस्कनियतत्वाद्व्यपदेशानांसर्वेष्वितरेष्वतुल्यत्वस्थस्कोनव्यपदेशाद्युत्पत्तेश्चवरणात
राम्नानात्पूर्ववद्व्यवच्छेदः। यद्यपिवृयनमात्रेणनध्रियंतेतथापितदाज्ञाकरत्वेनध्रियमाणत्वादृत्विक्त्ववत्तदीयत्वव्यपदेशः॥१८॥ छकतीतु
वहुश्रुतेः॥१९॥ दशत्वंलिंगदर्शनात्॥ वसुयानियमेप्रथमंवाणियम्यतेति त्रित्वेचासदेशपेयज्योतिष्टोमविकारदशत्वानुवादा
त्प्रवृत्तौचदशध्रियंतइतिविज्ञायते। स्वामिदक्षत्वाच्चमसदृशत्वाच्चदशत्वप्राप्तिः॥२०॥ शमिताचशब्दभेदात्॥ प्रकरणाद्वोत्पत्त्यसंयोगा

श्री॰
४७

47

च। उत्पत्तिगता समाख्या नैमित्तिका भवति। न चेयं तत्कृता। तेनैकस्थकर्म्मभेदास्तित्वमेव भवति। न च वृद्धेर्धारिषु च। क्रियमाणेषु शमि
ता पशुं कोटेष्टकृतातीति श्रवणादिदं स्यादन्येषु दोषः स्यात् एतत्कांचिदस्यादृष्टतः स एव ग्रहीष्यति। न च तदा सर्वा ऋत्विक्पुरुषाणां सर्वत्विक्त्वाद्वा
व्यापारो विघतं। ते दतद्दत्यतीतरमन्यस्तेषियतो विशेषः स्यादिति भाष्य भावाच्चयच्च ब्राह्मणस्यादिति। लिंगमसाच्चकमतो वत्ता
नुमान विषयकल्प्यते। याजमानप्रकरणाम्नानाच्चशामित्रस्य न कथं चिद् ब्राह्मणविषयत्वं विज्ञायते। हिंसात्वाद्ब्राह्मणेन च
क्रिते चेत्तुल्यमेतद्ब्राह्मणस्यापि। स हि मंदप्रतीकारस्सुतरां प्रत्यवैति। तेन यथैव शूद्रादिः कांचिदनिष्कृत्य कार्यांततथैव यो दानादि
वशीकृतः करिष्यति सोऽनुष्ठास्यतीत्यविरोधः। एतेनैव हेतुना ऋत्विज्यं निघते। १३। उपगाच्च लिंगदर्शनात्। १४। विक्रयी त्वन्यक
र्म्मनोऽचोदितत्वात्॥ १५। कर्म्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात्॥ ऋत्विक्शब्दो हि निपात्यमान एव उपपदधातुप्रत्ययसमन्वि
तेर्थं वक्तीति ऋतौ यजंतीति ऋत्विजः। एतस्माच्चेत्कारणादृत्विजो भवंति हंत सर्वेषां तदविशिष्टमिति तदनुसारमृत्विक्त्वमपि सर्वेषा
मेव प्राप्तं। अतश्चत्वारः पंच षट् सप्तदश वा। अत्र वयवादोऽप्येतस्यामहं तत्तेष्वेवं स्याद् नवत्युपवादः॥ न वा परिसंख्यानात्॥ परिसं
ख्यानादिति भाष्यकारेण परिसंख्येव व्याख्याता। सप्तदशस्त्वन्ये पुनः प्राप्तवत्सु सप्तदश पुनःश्रवणं न तावन्मात्रपरिग्रहार्थ
यो यदि तरा भावप्रत्ययस्तस्मिन्नाश्रयितुं तत्सप्तदशस्य च रूपं प्रत्याययितुं। सर्वत्र हि द्वयोः संबंधे हेतो स्वरूपं संसर्गश्च प्रतीयते न्यानि

राम
४७

इतिभ्राक्वचित्क्वचित्किंचित्प्रयोजनवशेनविवक्ष्यते।स्वरूपसंसर्गासंभवेच्चबलादेवविधिरितरतिरस्कृतिप्रयोजनोभवति।अतस्त्वविदोषत्वमदोषः
स्वार्थस्याप्राप्तत्वेनैवेहयत्नात्प्रतीतस्यचपरार्थस्यापरिग्रहेविध्यानर्थक्यात्।परस्तुकर्म्मकारणमेवहेतुंपरिगृह्यसतिनिमित्तेन्यथापि
शब्दप्रवृत्त्यवश्यंभावित्वंमत्वाह।ननुप्रतिषिध्यमानेष्वप्राणीति।कार्यप्रतिषेधेनैवतावत्प्रक्रमते।सर्वत्रहिस्वरूपप्रतिषेधासंभवात्का
र्यप्रतिषिध्यते।तयथानमसेथपुत्रम्पुत्रकार्येनप्रवर्त्ततइत्यर्थः।एवंचौधर्मर्वात्मप्रदेशतात्विकानांप्रतिषेधःप्रतीयतेसकार्यवि
षयेनस्वरूपविषयइतिद्रष्टव्यं।वरणंतुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादनुदाहरणमितिचिन्त्यं।नास्मिन्यज्ञेककर्मयोगादेवशब्दप्रयोगसिद्धेरि
तरस्तुस्वरूपाप्रतिषेधात्तन्निमित्तंकार्यमपितुप्रतिषेध्यमितिकथयन्तोयज्ञांतेषाम्प्रवृत्त्विक्वंनस्यादित्याह।सिद्धांतवादीतुऋत्विजनाशब्दंवि
त्रमाणएवंतर्हिहिऋत्विजायमित्यादिप्रक्रमते।यद्येषयौगिकःस्यात्ततोनकुतश्चिन्निवर्त्ततसंस्कारशब्दस्त्वयीवरणम्भरणेहिसंस्कारैतेयेषां
नस्त्वानतेसत्यपिक्रियायोगेतच्छब्दवाच्यानविष्यति।तत्ववरणभरणेसप्रदेशानामेवयजमानेनक्रियेते।तन्निमित्तत्वाश्रयणेनसप्तद
शर्त्विजइत्यनुवादावकल्पिष्यते।अन्यथात्ववयवानुवादोदषात्वरूपन्कल्पेत।तस्मान्नातिप्रसंगः।ननुचयेऋत्विजस्तेषांवरण
भरणेयेषांचतेतेऋत्विजइतीतरेतराश्रयंप्राप्नोतीतिनेषदोषः।प्रथमंतावदारंभस्यनैवविवचनव्यक्तिरान्विष्यते।येऋत्विजस्तेषांवरण
भरणेइतियदातुहन्ता।दिदृवत्तेलोकव्यवहारेषुसिद्धास्तदार्थादयमर्थोभवतिवरणेनऋत्विजःकरोतीति।यथैवाध्यसूत्रस्य

शाटकं चयेत्युक्ते वानेन शाटकः क्रियत इति हि मा विनि संज्ञा विज्ञानाद्विरोधो विज्ञायमेतेत थैवात्राप्रत्ययतव्यं । एतेना वर्ण्णुटणीत इ
तित द्विशेषवचनानि व्याख्यानि । एवं च क्रियमाणानां ऋत्विजां द्वितीया निर्द्देशवचनं लिप्यते । वरणं चावातवत्को मैत्रोपयिको स्नानुरूपा
रयहृष्टार्थं न विष्यति । चेद् पौर्वापर्य्यालोचनान्न्यूनं वरणेन क्रियतं इत्यवसानात्राप्रसिद्धिः न त्विदं निपातना ख्यानं द्वारेणात्र
नुपजनन निमित्तत्वं गम्यमानं सत्यारित्यक्तं युज्यते । नव वरणान्नरणाया ः सिद्धलिंकसंवं चित्वेनतानुद्दश्य श्रूयमाणे विपरितावचन
व्यक्तिर्युक्ता । यत्रा प्रसिद्धासंस्कर्त्तुं न शक्यत इति कारणं एवं तुल्यं न हि कश्चिद् प्रसिद्धं वस्तु कर्त्तुं शक्नुयुक्तो प्यच्यावस्थाति । ता पित
न व्याप्तृतेना पितन्निमित्ता निष्पत्तिरध्यवसीयते । यदित्तु वेद वाक्य पौर्वापर्य्येणाज्ञायते इत्युच्यते । ततः सिद्धानामेव संस्कारः खुरव
तरमध्यवसीयते ज्ञानाति ह्येवं वरणं कुर्वन्यथा वेदस्य प्रसिद्धा एव केचिद् ऋत्विज्ञोत्तम तेन वरणद्वारेण प्रसिद्ध्यति पाक्तस्मादयमन्य
मानव चारितत्वा रथ वातस्थ्यापि सामान्यतोस्त्येव प्रसिद्धिः । सर्वो हि भावः केन चिदात्मना सिद्ध्यं च व्यवहारं साचयति सर्वात्मिकाया ः
सिद्धेः चापिदप्य भावान् ॥ अतो ये ऋत्विजो यजंति यत्वा वर्य्यवादिकं कुर्वतीति ते स ऋत्विजः केचेतयेत तसम र्थाय विद्वांसः । तत्रापि स्मृतिप्रा
माण्याधेव्राह्मणा स्नद विशेष प्रसंगे पुनर्विशेषो भवति वरणाया त्तायइति । ततो पि पुनर्द्दक्षिणाभिर्म्रियमाणा इति सर्यं रतौ विशेषैः
शाध्यार्थसंबंधव्युत्पत्तिर्भवति । विज्ञानं वतद्विषयमन्यथान्यथा व प्रसज्यमानं विशेष विषयमुपसंक्रियमाणमक्रियमाणमेव सिद्धप्र

त्विक्त्वं। अपि च वरणभरणाभ्यां ऋत्विजो वोत्पाद्येरन् ऋत्विक्त्वं वा तत्र ऋत्विजस्तावन्मातापितृभ्यामेवोत्पादिता इति न पुनस्तत्पन्निमयेजं तेतथा।
योग्यतालक्षणमृत्विक्त्वमध्ययनश्रवणाभ्यां सिद्धमिति न पुनः साधनीयं वक्ष्यते। न याजमाना त्विक्त्वत्र न योग्यतेति यजमाने
न कर्त्तव्यमिति। सर्वत्र च यदनुत्पन्नं तदुत्पाद्यते यथा वैषोऽप्राग्वरणादनुत्पन्नं कर्मप्रत्यानमनं। ननु ऋत्विक्त्वमप्यनुत्पन्नं। सत्यं तन्नुपस्था
दनुत्पद्यमानं न पश्यामः। अथ यदुत्पद्यते तदेव ऋत्विक्त्वं तथा सत्यानमनमेव तत्रान्यत् किं चिन्न वदमदृष्टमृत्विक्त्वोपस्थ हि कार्यमदृ
ष्टं भवति ततः स्वरूपमप्यदृष्टं भवेत्। ऋत्विक्कार्यं ननु कर्मनिर्वृत्तिर्दृष्टैव सा कथमदृष्टसाध्या भविष्यति यावता च सा भवति तत्सर्वं विद
विप्राह्लानात्वादि दृश्यते एवाय त्वदृष्टं किं चित्तत्प्रकरणे वस्तात्कर्मप्रयोगवचनेन गृह्यमाणं तदर्थमेव नाद्धर्व्यादित्वे व्याप्रियते।
न च तद्वरणभरणाभ्यां जायत इति तयोरनिमित्तत्वं भवति। आहवनीयादीनां त्वप्रकरणोत्पत्तिनामदृष्टाय कारणामनुत्पन्नाव
स्थानां च संस्कारविधानादुपपन्नमुत्पाद्यत्वं तहि तत्र होमादिभिस्सृज्यमानद्रव्याधाराधेयत्वेन तस्येनाकृष्यं तत्सर्वं च वादादृष्टमतोभ्यु
पगंतव्यं। न च तदग्निमात्रात्सिध्यतीति तन्निर्वृत्त्यर्थमदृष्टमेवाहवनीयादित्वमपेक्षितं। अतो नैषदृष्टान्तः। यदि त्वादृष्टमृत्विक्त्वं च व
रणभरणाभ्यां जन्यते ततस्तत्रैव यज्यमानेषु तदा वर्त्तते तद्विशेषाध्वर्व्यादयो दीक्षा वाक्ये नूयंत इति वरणभरणे कर्त्त
व्यप्यातां तत्र वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रेण्या त्वकर्मित्वात्। परिक्रयश्च तादर्थ्यादिति च विरुध्यते। तस्मात्कर्मयोग्यतयाव

श्री· ४९

वारिता नामेवंवरणे मरणांन्यनुपादाननियमः कर्म्मार्थः क्रियते ऋत्विक्शब्दश्चायं गुणपात्रं तद्विषय एवोपसंक्रियमाणः सतोपून्यान्योप्या
त्रालंबते। सत्रेतु स्वयंकर्तृकात्वाह्वरणे मरणयोरनपेक्षितयोरग्रहणाद्विनैव ताभ्यां भवेगुणप्भितियोग्यतामात्रेनैवार्त्विज्यं त्वादीक्षितैः।
तद्यष्यापो एनमाभ्यां विना। पिशाखायास्विासेनेनयदेवागारस्योहन ऋत्विंग्वोसएवोपवष्टुत्यदोषः। तस्माद्यथापूययस्य स्वरूपं करोतीत्यत्र
दानेकर्म्मेशब्दइतिवक्ष्यति तथात्र भाष्यकारस्याइष्टव्यं॥ पद्गेणेतिचेन्न॥ न सर्वेषाम् अनविकारः। वैश्वानरद्वादशकपालादिकोस्य
इत्यादयश्चार्थमाणाः स्वरूपेणानुपयुज्यमाना अस्तद्वंतयवयवत्वं गमयितुं स्तुत्याचोपयुज्यंते। न त्विह परमसंख्यायात्तायदविका
रात्सप्तदशत्वमवयवप्रतीयतेस्तुत्यर्थं वक्ष्यात्तस्माद्दृत्विक्त्वोपसंहारार्थमेवेति। इतिसप्तदशर्त्विजः॥१६॥ नियमस्तुदक्षिणाभिश्रुति
संयोगात्॥ प्रवृतानीयके विसप्तदशेनिष्प्रामे निवीयते। सामानाचीकरणप्रयोगा। नियमः तद्वदक्षिणादान ऋमवाक्यगतं ब्रह्म
वीनां ब्रहस्पतेनवमसाद्वरणं। यद्यपिवंसिद्धं ऋत्विक्त्वमनूद्यमानेन थंवयमुपसंहर्त्तुमिति बुद्धिर्भवति तथापि सप्तदशस्तुत्यपवि
त्रविशेषावस्थानं तद्देवेवेदेनसिद्धवदाश्रितमतोस्माकमेवं परिच्छेदोभवतिनूनमत एव र्त्विज इति। उच्यते यजमानत्वं तेषां
दीक्षाविवनोनं। यत्सत्विजमेयजमानाइतियजमानर्त्विक्शब्दौ समानविषयौ। नियम्ययजमानसंस्कारैर्दीक्षादिभिरस्त्र
नार्थमनुवदत्रेतेपुतोद्भावयितिदर्शयति। तस्माद्ब्रह्मत्वादिकरणं योगेपृथ्ववर्त्तोपजन्तुमसत्विक्त्वेन सर्वेषुतद्विषयमेवंत्वंतुय

राम
४९

त्तनं शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं । यथा सास्नादिमत्त्वं गोशब्दस्य । यथा वा याग्याशब्दस्याभिषवणीषु निपात्यमानस्तोमेष्वेवेत्यवचारणं नान्यासु
वीयमानास्वपि वा याग्याश्च वा ख्यत्वं भवतीत्यवचार्यते । तथैव क्रतावेव यजत्युर्भवति न तु भवत्येवेत्यवचारयितव्यं ॥ ७ ॥ स्वामिस
सदृशः कर्मसामान्यात् । दीक्षादक्षिणावाक्ययोः षोडशानां संकीर्त्तनीतां वंतावचारिताः समसदृशः कस्तेषामिति न ज्ञायते । सद
स्य यजमानत्वसमसाध्वर्य्वाद्यवशिष्यते । तत्र चमसाध्वर्यूणां तुल्यकल्पत्वादन्यतरावचारणप्रमाणं नास्तीति सदस्य यजमान
योरन्यतरः संदिह्यते । तत्र वा कर्मकरत्वसामान्यात् सदस्यग्रहणप्रसक्तावविनिश्चीयते । स्वामिसमसदृशाः स्युरिति । कथं पुनः पूर्वक्रतु
जनकर्मनिमित्तत्वमनभ्युपगम्याधुना तत्सामान्यात्स्वामिनात्रार्त्विक्त्वमविनिश्चीयते । सदस्यं हृणीतृहत्विजोत्पत्तिसंयोगाद्ब्रह्मो
दिष्टदेः न च ब्रह्मणपवपवप्रसिद्धिः संभवति समुदायप्रसिद्ध्या बाधितत्वात् । न च ब्रह्मणः पुनर्वरणं विधातुमनुवदितुं वा
शक्यमध्वर्य्वादिष्वप्येवमेव प्रसंगात् । सर्वेषु वोपहवादिषु ब्रह्ममंत्रव्यतिरेकेणास्य मंत्रयव्यते । तत्र चान्याप्यो विकल्पस्त्रोऽश्री
यत्तानवमसस्संबंधेऽपि ब्रह्मणा संकीर्त्तनं सदस्यशब्देनोपयुज्यते । सामर्थ्यातिप्रसन्नेवोपद्रष्टा सदस्येनाकृष्यं न भवितव्यं । सोऽपि
वप्रत्यवेक्षणहेतोर्यजतीति शक्यो वक्तुं । सर्वे याज्ञिकाश्च भेदेन तं हृएव । तस्मादयुक्ता सदस्यस्य निराक्रियेति । उच्यते । मात्वं
गत्वेन नैवेह सदस्यस्य निराक्रिया चमसाध्वर्युवत्वेघणत्विगित्यविनिश्चीयते । सदस्यो हि भेदेन वरीतव्यस्य न च ब्रह्मा सदस्य शब्द

नाप्यते। अनुयजने सति वरणेन त्विल्वा नियमाद ङ्गिणा मागसंबंधदादश्याहृदीक्षावाक्ययोस्त्रासंकीर्तनादविंशतिनाप्यते। यथा
सत्यपि च वरणे तु यजनसंबंधे च कारणद्वयासंभवाद्भ्रमसान्न व्यवच्छत्विजो नोक्ता। अस्वामिनमनुपद्यपि च वरणं न। मितथाप्यन्यस
र्वमस्वितिपुत्कामरत्विक्तं यत्तु सदस्योऽपि सत्यचेतनाग्यजतीति वचनसामर्थ्यादिवासो व्रियते न तु कश्चित्पदार्थस्तद्धीनः। येन
स्यव्यपदेशः स्यात्। न च प्रसवेत्तणां न। मकश्चित्पदार्थ्यनाध्यकर्तृविशेषः केन वित्प्रमाणेन नियम्यते। तस्मात्सत्यपि च सदस्येऽत्र
र्त्वाभिसप्तदशाइति। यत्तु भाष्यकारेण किं विसदस्य निराकरणपरमुत्तं तदृत्विक्त्वनिराकरणपरस्याद्तिरमतसवक्तन्नमि
त्युपन्नणीयं॥१८॥ ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात्॥ एवं कर्तृभेदं प्रतिपाद्येदानीं समाख्याविनियोगस्य पूर्वपक्षं
रचयति स्म। तत्र ते सर्वार्था इति निरूप्यते। किं क्रत्वर्थपुरुषार्थाभिप्रायं उत क्रत्वर्थसर्वार्थाभिप्रायं। तत्रापि किंवा कं संयुक्ताः सर्वा
र्था उत असंयुक्तसर्वार्थाय दिता। क्रतुपुरुषार्थार्थापीत्यभिप्रायः स्ववरणभरणयोः प्रकरणाम्नानेन क्रत्वर्थत्वादप्रयुक्ताः। उक्तं हि प्र
करणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवदित्यादिषु। तथैकादशे वक्ष्यति निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यादिति। तस्मादेवं ताव
त्र सर्वार्थत्वं नापि संयुक्तेषु तावत्पुरोडाशं विभजतीत्यादिषु श्रुतानामन्येषामवतरणमस्तीति। यानि त्वसंयुक्तानि कार्याणि
तानि यन्त्र ... वरणोपहितानि तेन केन चित्कार्येण यथासामर्थ्यं कर्तव्यानीति सर्वार्थाः। अप्रयुक्तत्वादिति सर्वाणि हि कार्याण्यन्तर्भूतानि ति

नान्वयोक्तुं।तथातेपिकार्याणि।सर्वंपुत्रप्रकार्य्यमितियद्यत्कर्माणि।पुत्रैःप्राग्वचनविशेषात्तत्सामर्थ्येनशक्यतेतन्नदित्येवंप्रयुज्यते।
नपुरुषार्थाग्निप्रायेण।येपुनराहवनीयादयस्तेषांसर्वार्थत्वमप्रस्तुतंसेवनचप्रसंगादुच्यते।स्वकालत्वस्यहेतोरप्यसमर्थत्वात्।
नचतथोत्तरपक्षेकश्चित्पक्षस्यहेतोर्वापरामर्शोऽस्ति।यदिचलौकिककार्य्यापेक्षयासर्वार्थत्वमभिनिश्चीयतेततोविहारोलौकि
कानामर्थंसाधयेत्।स्वकृत्वादितिमुख्यानिर्देशाद्वावैदिकानांस्यादित्यत्रनिर्णीतत्वाद्विचार्यः।यदपिवेदविहिताग्निकार्य्यंसर्वार्थ
त्वंप्रकृतिविकृत्योस्तदप्यग्निप्रयुक्तानिआयत्तवत्तज्जन्यदाहरूपविशेषेणलौकिकंस्यात्सर्वार्थत्वान्नवैदिकमर्थंनिर्देशान्नतथोत्पत्तिरि
तरेषांविस्पष्टार्थानांस्यादितिनिर्णीतत्वादविचार्यः।सिद्धान्तवचनमेवैतन्निराकरणोत्तरमभावात्।तस्मादेवंवर्णितंतैर्वेदमग्नी
नांसर्वार्थत्वेपूर्वपक्षीकृतंकिंतर्हिविकारणांतरसूत्रोक्तन्यायप्रतिपादितानुमितपूर्वपक्षःसिद्धान्तरूपोऽयंसूत्रवाक्यभेदेनोच्यते।
नचैतदग्निकार्य्यापेक्षयासर्वार्थत्वंकिंतर्हिप्रकृतिविकृत्यपेक्षया।तत्रानारभ्यवादन्यायेनाग्नानवदेवपूर्वोत्तरपक्षौरचयितव्यौ।किं
माहवनीयादयःप्रकृत्यर्थाआहोस्वित्सर्वार्थाइति।तत्रतत्प्रकृत्यर्थंयथान्येनारभ्यवादाःप्रकृतौवाद्विरुक्तत्वादित्येवंप्राप्तेविधीयते।
अथचसर्वार्थाःप्रकृतिविकृत्यर्थाभवेयुः।कुतःस्वकालत्वात्स्वतन्त्रोत्पत्तित्वादित्यर्थः।तदेतद्वर्णितंसर्वार्थवाचानस्यस्वकालत्वा
दित्यत्र।नत्वेतत्सर्वविषयंसर्वार्थत्वमवकल्प्यते।द्वारेयेषुपराचीनंतेषुतत्प्राप्त्यपेक्षया।प्राप्नुवन्तीदशान्नावानस्वतन्त्राकथंचन।

51

शास्त्रेणचोदिताये हि ह्रद्विर्होमाः स्वरूपतः । तेष्वेवाहवनीयः स्यान्न यागेष्वचोदनात् । यन्नमुक्तमिति तदाहवनीये इति श्रुतेन यद्यजेरन्नि
तितेनाचशपमाहवनीयचोदनापातावत्प्रतीक्षितव्या यावद्यत्कुर्वतं जुहोति पद्भ्रहाञ्जुहोति यद्धमसान्जुहोतीति चातिदेशेन संबंधा
द्धारं प्राप्तां तन्न चाहवनीयेन सहैवाप्याप्तातिदेशतः । प्रकृतौ वाह्वितं मुक्त्वा दित्यर्थो निश्चयो भवेत् । तथा च तासामभिप्रकृतितत्प्र
याजवदिति सिद्धवत्प्रकृत्यर्थत्वं दर्शितं तथा वैकृत बहुपुरोडाशीनां प्रत्यक्ष ह विश्रपनविधानाभावाद्गार्हपत्यप्राप्तिद्वारं नाम्नी
त्यवश्रपं स गार्हपत्यमेव श्रपणं प्रकृतितत्प्राप्तिवदपेक्षितव्यं अग्निषु पर्यवसितं । अतश्चिन्त्यं सूत्रमारभ्यते । तत्संयोगात्कर्म्म
णो व्यवस्थात्संयोगस्यार्थवत्वात् ॥ समाख्यासंयोगाद्व्यवस्था भवेन्न हि होत्रमकुर्वतो होतृसमाख्यार्थवती भवति नापि तेन कि
यमाणस्य होतृव्यपदेशो वकल्प्यते । तस्मादन्यथानुपपत्त्या कल्पितया श्रुत्या विनियोगः । तत्र केचिदाहुः । अन्योन्यनिरपेक्षयो
रेवरूढिरूपेण कर्तृकर्म्मसमाख्ययोः प्रसिद्धरसारूप्येणोपतिष्ठमानयोर्विनियोजकत्वमिति । कुतः । संयोगः पूर्वसिद्धो
हि न भिन्नत्वं प्रपद्यते । न चेह प्राक्समाख्यानात्किंचित्संयोगकारणं ॥ होतृशब्दस्तावन्न हेतुनिमित्त इति राजशब्दवदेव प्रत्यय
लोपश्चाति पदिक प्रत्याय त्योरस्मरणाद्वगतमेतन्न नव राजयष्ट्यादिवराज्यशब्दो होतृशब्दो ऽत्र शब्दः शक्यः कल्पयितुं न
हि यथा तत्र मत्वादिभिः क्षत्रियस्य रक्षणं विहितं तद्राजकर्म्मत्वेन ज्ञायमानं प्रत्ययार्थत्वं प्रतिपद्यते तथेह केनचित्साम्येन्यनु

वचनादेहौत्रकर्म्मत्वं प्रसिद्धं पत्निनिमित्ता समाख्या स्थानैवेवं सति समाख्या विनियोक्त्रीत्यवसीयते । कथं तर्ह्यसत्यामवयवश्रुतौ
तौ विनियोगः उक्तमेतत् कष्टं सामान्यमात्रादिति । नत्वेतद्घटतं । यदि हौत्रकर्म्म हौत्रमिति एवं न श्रुत्याद्यतेतत्तोंतरेणैव कर्त्तृकर्म्म
संबंधं हौत्राहौत्रसामान्यसमाख्ययोरुपपन्नत्वादर्थापत्तिः श्रुतिं कल्पयेत् न हि वर्णसामान्यमात्रेण दुगलामालयोः कश्चित्संबंधः ।
तथा च वक्ष्यति । न हि क एव रथंतरे रथंतरसंबंधः कश्चिदस्तीति । यदपि वक्ष्यते राज्ञः कर्म्मसंबंधे राज्यशब्दः प्रवर्त्तत इति तत्रयुक्तं
संबंधस्यादिमत्वप्रसंगात् तस्माद्यथैव तत्र नित्ययोरेव शब्दार्थयोर्नित्य एव संबंधस्तथात्रतः प्रतीयमानेनाच्युत्वं प्रतिपत्तिर्वे
लायां राजशब्दमन्वाख्यापरराज्यशब्दोन्वाख्यायमानो यौगिकस्तन्निमित्तश्चोच्यमानोपि नित्यनिमित्तत्वान्नादिमत्वं प्रतिपद्यते ।
तथैवात्र हौत्रमिति हि वृद्धिदर्शनाद्धोतृशब्दान्निष्पन्नं कर्म्मेति यमः स्वाख्यानमिति गम्यते येन न तु तज्जन्यकर्म्मावगतमिति । समा
ख्यादर्शनात्तदेवतादिशंकवचनमनुमास्यामहे । नन्वितरेतराश्रयं प्राप्तमिति । समाख्यातश्च वचनं तेन वचनात्संयोगसमाख्यासिद्धिरि
ति नैष दोषः । समाख्यातावत्प्रतीतिरूपेण प्रत्यक्षा सा तु केन निमित्तेन प्रवृत्तेति पूर्वप्रवृत्तस्यैव निमित्तमपेक्षते न त्वतदसिद्ध
तस्माच्चूनमीदृशी श्रुतिरस्ति । यथा होत्राथैकर्त्तव्यमेतदिति सर्वेष्वेव लिंगादिष्वेवमेतद्भवतीति व्याख्यातमतो नेतरेतराश्रय
त्वमिति । ननु चैवं समाख्यावैयर्थ्यं नर्थत्वादित्यनेनैवाधिकरणेन सिद्धमत्र्थसिद्धं न तु तत्र विरोधो विरोधो विचारितोऽस्तु येनप्रत्व

प्रकरणविशेषात्सर्वार्थत्वप्रसक्तं यो विरोधमाशंक्य परिहरति। उत्तरविवक्षया वानुवदतीत्यपुनरुक्तं॥१९॥२०॥ तस्यैवोपदेशसमा
ख्यानेन निर्देशः॥ विशेषसमाख्यायि विशेषप्रवृत्तिवद्देवशीघ्रतरप्रवृत्तेर्वाचिका भवति। तदेव लिंगदर्शनं॥ सामान्यसमाख्या
विनियोगस्यैवेतल्लिंगं। विशेषसमाख्यायां तु किंचिदन्यद्वक्तव्यं॥२१॥ प्रैषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात्॥ उपदेशात्तिदं
समाख्यावाचे समस्तैकदेशविषयत्वेन विचारः। ज्योतिष्टोमप्रकरण एवैतच्छ्रूयते तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानुवाह इति
प्रदर्शनार्थत्वग्नीषोमीय इत्युक्तं। तत्र सर्वप्रैषाणामाध्वर्यवत्वं सर्वानुवचनानां च होत्रसमाख्यानात्। तत्किमनेनोपदेशेन समस्त
विषयसमाख्ययोर्वाध उत तत्कविदेवेति। किं प्राप्तं प्रैषानुवचनोद्देशेन मैत्रावरुणोपादानादुद्दिश्यमानयोश्च चशब्दप्रतिपादि
तस्साहित्यविवक्षानुपपत्तेः श्रूयमाणस्य चशब्दस्समुच्चयान्वाचयमात्रं प्रतिपादयति नेतरेतरयोगसमाहारौ नित्यं समासस्या
श्यत्वात्। न चेहान्वाचयलक्षणमुभयोस्तुल्यत्वादुपपद्यत इति समुच्चयस्स्यात्। स च पृथगपि सर्वेषूद्दिष्टीयमानेषु स
भवत्येवेति सामान्यवचनात्सर्वप्रत्ययः। पुरोनुवाक्याधिकारो वा प्रैषसन्निधानात्। न सर्वप्रैषानुवचनेप्यसौ भवेत्। कस्मात् हि
पुरोनुवाक्यासु प्रैषांतान्यनुवचनानि पुरोनुवाक्याश्चास्य प्रकृत्येतद्वचनं प्रवृत्तं। तस्मान्मैत्रावरुण इति। ताश्च तादृश्यो होतृकाण्डे पठिता
इति तस्यैव केवलस्य प्राप्नुवंति। यमुतासामंतेयजति शष्टस्सप्रकृतिकं पुनरावदं गच्छतीति देशेनाध्वर्योः प्राप्नोति सामयागस्यापि प्रैषे

52

ध्रुवपशोर्विकारादित्येवं निवर्त्तमानः तेषां यतो विशेषवचनादित्येवं मैत्रावरुणस्यैवाथवा प्रेषककस्योभयत्र कार्यत्वाद्वक्ष्यमाणेन न्यायेन प्रेष्य
त्वं मैत्रावरुणस्य कल्पयित्वा होतुरेव प्राप्नोति । तथाध्वर्योः प्रेष्यतिप्रैषान्तराम्नानाद्यजेत्येष निवर्त्तमानः प्रतिप्रस्थातुः प्राप्नोति । विशेषवचने
तु प्रैषानुवचनानि निर्ज्ञातकर्तृविशेषत्वान्निराकांक्षाण्येव भवन्ति न तेषु मैत्रावरुणविधिः संभवति । पुरोनुवाक्यानां पुनरुभयोरप्य
यातित्वादेकपदार्थत्वेन चेतनाकार्यत्वानुपपत्तेर्होतुरध्वर्योश्च प्रत्यवमानानां सावित्रीत्वात्सन्निधानाच्च पुनर्मैत्रावरुण
विधिरेवं वसिष्ठेपि सहप्रयोगाद्विप्रकृष्टार्थसमर्थितां भवति प्रैषसन्निधानात् । नवप्रैष्येत्यादयोपि प्रैषा ह्यध्वर्य्वेवाभिविषयाः
संभवन्ति । प्रातरनुवाकेवहोतृदर्शनात् ॥ ३ ॥ चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् । छन्नयनासादनहोमादिर्यावत्किंचिद्ध
र्य्याश्चमसेषु प्राप्नोति तत्सर्वं विशेषसमाख्यानाच्चमसाध्वर्युभिः कर्त्तव्यं ॥ अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात् ॥ सा नाम विशेषसमाख्या
सामान्यसमाख्यां वाचते या तन्निरपेक्षा प्रवर्त्तते चमसाध्वर्युसमाख्या तु चमसेष्वध्वर्युवद्वृत्तिं प्रतिपादयति तद्यदि तावदध्वर्यु
नैव किंचित्तु याभिर्होतान्नकृतस्सैव चमसाध्वर्यवो भवन्ति कामं कृत एव तद्वन्दं वेलेन्नान्यथा ॥ यदि तु सकृद्धोति ततः क
विन्नस्य वा एतत्कर्त्तुं शक्तोसत्यां तेनाकृतस्माद्भवेयुस्तस्माद्धोताध्वर्युः ॥ चमसे चान्यदर्शनात् ॥ वृषकारिणां प्रतिप्रयाजनं तदभावाद्ध्वा
र्थं नयनेन चमसाध्वर्युनतारं ब्रुवन्न तु तस्य मन्त्रेणासंभवाद्य एव जुहोति स एव वषट्करोति मन्त्रेणार्थं तं च ग्रहीतत्वेन चमसाध्वर्यूणां व्यापृतत्वा

श्री० ५३

त्तेभ्योऽन्यमत्र्यर्थं दर्शयति ॥ अशक्तेऽनिपतीयेरन् ॥ ४७ ॥ वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥ गुणप्रमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसं
योगः इत्यत्र व्याख्यातं यथांगानि प्रधानवेदत्वेनोपदिशंति समंतरु इति ॥ तस्माद्वेदेन सर्वपदार्थोपादकप्रमाणपरिच्छेदात्निःकर्तव्याः इति ॥ तद्ग्रहणाद्वा स्व
धर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यादव्यक्तः शेषो उक्तं वक्ष्यते वा तद्यथा जघन्यकालत्वात्प्रयोगवचनस्योदकाद्दुर्बल इति प्रयोगवच
नात्र यावत्प्रधानसमाख्यासा सत्यपि प्रत्यक्षत्वे दुर्बला ॥ यावद्वातिदेशेन नैगानि प्राप्यंते तावत्तासां कर्तारं नियच्छतीति पदात्प्रा
प्तानि भवंति तथैषां प्राकृतकर्तृसंबंधात्तत्पदा विदधातीति किं समाख्या करिष्यति न चात्र प्राप्तबाधो भवति ॥ श्रुतिकल्पनेन स
माख्याया विप्रकृष्टत्वात् ॥ उक्तं हि तद्यथा प्रत्यक्षमूलानां प्रमाणानां प्राप्तबाधो भवति न कल्पमूलानामिति ॥ तस्मात्प्राकृ
तग्रहणेन तदधिकारसामर्थ्याज्ज्योतिष्टोमवदेवनानाकर्तृकः स्यात् यद्यपि च प्रकृतावपि समाख्ययैव नानाकर्तारस्तथापि
त्राप्तसंबंधत्वादिह श्रुतिक्लृप्तता ॥ यत्तु प्राकृतं किंचिदाम्नायते तत्र स्यात्प्रबाधः समाख्यातः कर्तारं न विध्यतीति दर्शयन्नाह
अव्यक्तः शेषः इति ॥ अनेकार्थावस्थत्वादव्यक्तोऽयं कर्तृसंबंधः स्तकप्रादन्यत्र भवितुमर्हति ॥ न त्वस्य विषयसमाख्यादृश्यते ॥ वे
दकविनोदनादीनि यद्यप्रधानसमाख्यते तैर्देयवंते वेदांतरे वा यदि तावत्तत्रैव ततः समाख्ययैव तेषां कर्तृसंबंधो न प्रधानद्वारेणाथ
तु वेदांतरे पठ्यंते ततः प्रत्यक्षत्वे सत्यपि तथैव विशेषसमाख्यया बलीयस्या न भवितव्यं ॥ अथात्रापि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायः आश्रीयते

राम ५३

53

ततःस्नाम्नृशस्त्रादीनांज्योतिष्टोमस्याध्वर्य्यवसमाख्यानादध्वर्युकर्तृकत्वप्रसंगोनचात्रमेदंप्रातःसवनइत्यादिवत्समाधानमस्ति।तस्मात्प्रधाने
नांगेषुस्वसमाख्याबाध्यते।सात्वोत्पत्तिवाक्यकालेसंबन्धेनविनियुक्तार्थीसत्तीप्रधानेनगृह्यते।नत्वंगानांप्रधानद्वारेणाध्वर्य्यवादिसमाख्या
प्रयुज्यते।नहिप्रधानस्याध्वर्य्यवादिसमाख्याभिर्युज्यते।गुणभूतेषुकर्तृव्यापारात्।यावत्प्रधानेपुनर्व्याप्तता।सातद्द्वारेणांगेष्ववतरि
ष्यतीति।अतएतत्।ऋग्वेदादिसमाख्याप्रधानेष्वंगेषुवाविरुद्धा।तेनक्रियतइतिचेत्तत्रव्यपदेशः।स्वप्रधानप्रयोगवचनेनविषय
त्वादंगेषुयुज्यते।पाठहृतावाध्वर्य्यवादिसमाख्यासायथापाठमेवमविकुमर्हति।नचात्रगुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेनानभ्युपगतेन
किंविद्युष्यति।कंटकवितोदनादयश्चाप्रधानवदसमानोत्पत्त्रयएवदृश्याः।तदात्मनावशक्यमव्यक्तश्चेष्टइतिवक्तुं।नावश्यंप्रव
नादवावतरेत्।समाख्यानुगृह्यते।साक्षादनुग्रहस्यानुग्रहोऽपिवान्यांगेषुकृतार्थत्वेनाविरोधात्तेनप्राकृतांगव्यतिरिक्तेषुसम
ख्याविनियोक्त्रीतिसिद्धं।२४।तृतीयाध्यायस्यसप्तमःपादः॥स्वामिकर्मपरिक्रयःकर्मणस्तदर्थत्वात्॥समाख्यापवादत्वेने
तदपिविचार्यते।किंपरिक्रयस्याध्वर्य्यवादिष्वाम्नानात्तत्समाख्यातैःपुरुषैःकर्तव्यउतस्वामिनेति।किंप्राप्तंतस्मिन्नन्योबाध्य
स्यपरिक्रयाम्नानादित्येतद्दृष्टव्यंतथास्वामिनालौकिकउपायश्चाध्वर्य्वादीनांयथाध्वर्य्वादयःस्वद्रव्येणेतरान्परिक्रीणतेसमाख्यानुग्रह
र्यमितिप्राप्तेऽभिधीयते।लौकिकाश्रयणंतत्रयन्नान्योहिवैदिकः।वैदिकेदक्षिणादानेसतिकिंलौकिकाश्रयः।परिक्रयणेहिस

वेत्रस्वयंकर्तृत्वंयजमानस्थापयादितेयदिपरिक्रयमपिनकुर्य्यान्नक्वाचित्कर्तृत्वंप्रतिपद्यते।लौकिकेनोपायेनप्रतिपत्स्यतइतिचेन्न। नव
चनाद्दतेस्वयंकर्तृत्वावाचासंभवात्।तस्मात्त्वाभिकर्म्मा।क्वनास्तिरेषांख्यानऽपदस्यादितिपरस्मैपदादयाजमानत्वेवचारितेवसानम्
त्विक्कर्म्मातत्सिद्धिस्वयदितावक्तात्त्रीयेणपरिक्रयेणलभ्यतेततोऽस्यैवयजमानस्थकर्तृत्वमवचनलभ्यतेततेतौलौकिकउपादर्शि॥१॥२॥
संस्काराःस्तुपुरुषसामर्थ्येयथावेदंकर्म्मवद्व्यवतिष्ठेरन्।।कर्तृत्वमेवैतौर्विना।विगुणमितियथासमाख्यसंस्काराःयाजमाना
स्तुतत्प्रधानत्वात्कर्म्मवत्।।पुरुषप्रधानत्वादेषांयाजमानताद्गुणभूतेहिकर्तृत्वेपिद्वितसमाख्यानियामिकाभवतिप्रधानत्वे
यजमानस्थासंदिग्धमवचारितंनचैतेकर्तृत्वसंजननार्थाश्चैर्विमापिसिद्धेकर्तृत्वेफलमात्रानुत्पादान्।अत्विक्फलंचदक्षिण
त्वाभावात्मकंविनापितैरुपलभ्यतेनतुयाजमानं।तस्माद्यथैवप्रधानानांनिपुरुषार्थत्वाद्यजमानकर्तृकानिभवंतिएवमेतेपि
तियथाप्राप्तद्रूपाणामेववैषांयजमानगामित्वमितिनदंतधावनमध्वर्य्युणागृहीत्वायजमानस्यदंताःप्रक्षालयितव्याःकेशस्म
श्रुवपनेपिनित्यंनापितकर्तृकप्रयोजकत्वेनैवाख्यकर्तृत्वमितिनाध्वर्य्यरिस्तुरग्रहणायत्तेः॥व्यपदेशाच्च॥अत्रघर्मुव्यापास्वाम्यव
कीतिपरस्मैपदव्यपदेशाद्रंभंहोइत्यात्मनेपदप्रयुक्तोविधिर्यजमानस्थेतिगम्यते॥गुणत्वेतस्यनिर्देशः॥यत्वितस्कर्म्मवत्समाख्ययानि य
यम्यतइति।तत्रसमाख्यानियामकाभवतियत्रकर्तुरपेक्षाध्वासोपदर्थःपरिक्रयःस्वकर्तुर्ध्वाविगुणत्वमापादयितुंक्रियतेनसंस्का ति

रायात्तद्दर्शयतिकल्पनीयोहिवपनादिभिःसहविनैवापत्त्यतयासंबंधंचद्दुत्तरेऽपुनःक्रसोपेक्षणादिति।।वारस्नांषष्ठतिभावा।।प्रधानापूर्वात्र्यपत्यावय
जमानस्थसंस्काराःसन्निहाश्रःसुखमपूर्वेणगृहीष्यंतेतत्सिद्ध्यर्थत्वाद्धातत्रैवकर्त्तव्याइति।।अतुल्यत्वादसमानां।।विधानाःस्युः।।अनेनेनवन्याय
नयजमानस्थसमाख्ययाद्यृत्विजांतवन्तुविरोधाभावान्नवसंस्कारत्वात्प्रतिप्रधानमावर्त्तमानादास्यंतीतिचोदितेवदतिनैतद्घटते
सर्वेहियजमानेनस्वयंकर्त्तव्यंपरिक्रियेणनवाकारयितव्यंतद्यदिसंस्कारानद्यर्थादयःकुर्युस्तेपरिक्रयस्थायोग्यत्वेनासाध्यत्वान्नका
रितानापिस्युःतादृत्यकर्म्मांगमेवस्युस्तस्मान्नर्त्विग्यजमानानामेतेसमानविधानाइति।।४।।तपश्चफलसिद्धित्वाल्लोकवत्।।तपसो
दुःखकारत्वात्कर्त्तागुणभूतःसमाख्ययानियम्यतइत्याशंकांनिवर्त्तयति।।यस्मादिदमपिसंस्कारस्वत्फलप्रतिग्रहणयोग्यत्वंकरो
तियजमानस्थ्यवयोग्यत्वमप्रतिवद्धंकर्त्तव्यंनर्त्विजस्तस्माद्याजमानं।।योग्यताचसर्वत्रवद्धिप्रकाराद्दोषापनयेनगुणान्तराधा
जननेनवाभवतितत्रसंस्कारागुणांतरमुपपजनयंतितरश्चदोषनिर्घातंकरोति।।योहिज्योतिष्टोमादिकरोतितस्यैकांतेनाभि
न्नन्यस्मिन्वाजन्मनिविहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानिमित्तादोषाःसन्निन्त्वानपनीताःक्रतुविपरीतस्वफलोपभोगदानादस्यंतावि
गुणाख्यापित्रातोऽफलंप्रतिवध्नंति।।सोयंक्रतुःप्रतिबंधदेतुंकंविदपेक्षतेतत्रप्रकारणश्रुतस्यैवरूपसौवशंयन्कर्तुंप्रतिकथंचिदुपकारकंतं
कल्पयितव्यंतत्रापश्चात्सन्निविधियोग्यत्वेर्दोषघ्नपणंकल्पयामेवन्यायःशक्यंहिदुःखदानादयधर्मस्यकार्य्यविरोधिनस्तपसाघनयनं।।यये

श्री०
५५

पञ्चप्रायश्चित्तचरणाद्दुःखेनाल्पेनापि सता महतो दुःखांतरायप्रवृत्तस्सन्नधर्मो विनाश्यत इति वचनात्प्रतीयते तथैवात्र द्रष्टव्यं यानि स्वकर्माणि ग
म्यतान्येव तयोः सिध्यति यत्ते फलसंबंधानि वा तेषां फलसाधनस्यापरस्याभावात्प्रति वचनिराकरणापेक्षा नास्तीति स्वर्गादिस्वकल्प्यते । या
नि तु प्रायश्चित्ततया क्षितेषां दोषापहारमात्रमेव फलमिति न सर्वत्रैकरूपत्वमध्यवसातव्यं ॥ वाक्यशेषश्च तद्वत् ॥ मेषाहृत
दावाक्यशेषस्याप्यमुमेवार्थं द्योतयति ॥ वचनादितरेषां स्यात् ॥ वरदानवदेतदृष्टव्यं यथेष्टलिङ्गमुपवसंतीति ॥३॥ गुणत्वाच्च वेदेन व्यव
स्था स्यात् ॥ गुणत्वेतस्य निर्द्देश इत्यनेन गतार्थमित्यन्यथा व्याख्येयं संस्काराः संतो वचनाद्विज्ञाता ज्ञेकिं समाख्या नि
म्यते नेति ॥ लोहितोष्णीषादयो हि श्येनादिषूपव्यमाना सत्यपि संस्कारत्वे वचनादविज्ञा क्रियमाणास्समाख्याविषयतां प्रति
पद्यंत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ संस्कारत्वादतिक्रांते समाख्या ॥ १० ॥ वरेसति वचनेन विज्ञायेनते नैवान्येष्वपि स्थिताः । ऋत्विगुद्देशेन
ह्येते विधीयमानाः प्रतिपक्षानादृत्तिन्यायात्सर्वेषामनंतेनेन शक्या समाख्यया वाधितुं तस्मादिह न व्यवस्था स्यादिति ॥४॥ तथा
कामोर्थसंयोगात् ॥ पचानकामस्य यजेतेत्यात्मनेपदात्सामानाधिकरण्यादाधानगताद्यात्मनेपदात्पचानकाले विषयत्वे न
तः सिद्धयेगुणकामाः स्वदोमानविशेषादिष्वप्युक्ता तेष्वपि भिन्नयादित्यनेन समानकालत्वादविरुद्धया समाख्यया द्वंद्वयुक्तविषयत्वे प्राप्ते प्र
धानगतेनात्मनेपदेन समभिव्यप्रयोगाद्विषयस्य फलसंबंधो यजमानविषयोवगम्यत इति यदिकामयेत यजमान इति प्रकरणादववा

र्यतद्गामित्वं गम्यते। तथा चाध्वर्य्युव्यापारे परस्मैपदमुपपत्स्यते। अन्यथा तु मिश्रत्वेपणोजत्वस्य नार्थेनिश्रायत्क्रियाफलविवक्षायां तत्वादात्मनेप
देस्यात्। अन्यपनया चस्तुत्या सामानाधिकरण्यं वाक्यगम्यं चाधितमित्यदोषः। स्वहर्षोनवायजमानप्रार्थनानुसारी यो ध्वर्य्योः कामःएषमेयजमानोऽ
ष्टिं प्राप्नुयादिति तद्रूपेत्तयासामानाधिकरण्यमविरुद्धं तथा शष्टेन वप्रूर्वी चिकारणादेतावदतिदिशपतेस्समाख्यया न नियम्यत इति॥ व्य
पदेशादितरेषां स्यात्॥ अन्यत्र कवनादितरेषां स्यादिहता हशब्दं कवनध्याभावाद्व्यपदेशादित्युच्यते। वाशिष्टोपादानाद्यजमानस्यति
रेकेणावात्मग्रहणाच्चतुर्थ्या च विवक्षितात् दर्थ्यप्रतीतेपरात्मनेवायजमानायचेति कर्तृद्वयस्य फलसंबंधप्रतिशक्यो विज्ञातुं॥५॥ मंत्रा
श्चाकर्मकरणास्तद्वत्॥ अकर्मसंयुक्ता आशीर्मन्त्राः समाख्यया नियम्यंते न हितेभ्यः फलनिष्पत्तिर्मंत्राणामविधायकत्वादन्यस्य
च फलवाल्पनाहेतोरसंभवात्॥ यत्वाशासनं तद्यजमानवदध्वर्योरप्युत्साहकरत्वेना विशिष्टमिति प्राप्तेयाजमानाइत्युच्यते। तेहि
फलांतराभावात्स्वानफलप्राप्तिमाशासनेयजमानेनवतद्दशासनीयं नर्त्विजातदीयस्य दक्षिणालाभस्यान्यथापि सिद्धत्वा
द्यजमानाद्बलभ्यमानत्वनायेरप्रार्थनीयत्वादथयजमानार्थमेवासौ प्रार्थयेन तत्र आयुर्मेदेहीत्यात्मविपर्ययंसद्विरुद्ध्यत ततस्मा
द्यजमानेनैव प्रधानफलप्राप्तिरूपेणात्मोत्साहनार्थे प्रयोक्तव्या इति॥ विप्रयोगे च दर्शनात्॥ आशीर्मन्त्रं च प्रवसद्यजमानाभि
हितेत्र ध्वर्युपस्थानार्थं प्रापितस्य दर्शयतिन चर्त्विजप्रेषिस्य त्रात्विक्त्वं संभवति कर्मसंयोगाभावाद्यजमानस्य तु द्रव्यत्यागेनोपपद्यते।

तस्मात्तस्मात्तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं ॥६॥ ह्याम्नातेषु मंत्रेष्वाम्नातस्यार्थवत्वात् ॥ आज्यग्रहणादिमंत्रेषु सामान्येनार्थवत्वे पुनर्विशेषेण याज
मानकांडे पठ्यमानेषु किमुभयोः प्रयोक्तारौ विकल्पेन समुच्चयेन वा अथान्यतर इति तत्रार्थवत्वे विकल्पे वा शास्त्रे प्राप्ते आह ॥ ननु विशेषसमा
ख्यानात्केवलयाजमानत्वमेव स्यात् तद्वद्वयं विशेषसमाख्यावलीयसी भिकामोयत्र सदृशाम्नाने यत्र सामान्ये विशेषे च भेदेना
म्नायंते तेषु यदि विशेषसमाख्यायोगो क्रियते ततः सामान्यपाठस्यानर्थक्यमेव स्यादेकविषयत्वे च सामान्यं विशेषानाचेतस्
यपि तत्र मंत्राभेदे पाठभेदाद्विषयान्यत्वे पाठस्य हि भेदेन प्रयोजनं कल्पयितव्यं न च तदुभयप्रयोज्यत्वादन्यत्संभवति
तस्मादुभावपीति ॥ ननु द्वयोः पाठयोरेकस्वरूपप्रज्ञापनार्थ इतरो विनियोगार्थः स्यात्तत्रापि मंत्राणां कर्मप्रकाशतार्थत्वा
गप्रचननां चसमानकर्तृकत्वाद्यत्रैवाज्यग्रहणादिकार्यमाम्नातं तत्रैव समाख्यातेनैव वक्त्री विनियोगोयुक्तस्तत्रैव च
मंत्रस्य प्रयोज्यत्वेनावगतस्य कर्तृविशेषाकांक्षा भवति ॥ नेतरस्वरूपमात्रप्रज्ञापनस्यांतरेणापि कर्मकालं प्रयोगमध्य
यनमात्रेनैव सिद्धत्वादाज्यग्रहणादिष्वसंदिग्धमार्थवत्वं ॥ तस्मात्र यजमानेन प्रयोक्तव्या इति ॥ उच्यते ॥ यजमानेपि स्व
रूपमात्रादेवांतरेणापि कार्यप्रयोज्यत्वेनावचारणादस्यैव कर्तृत्वमिति यजमानकर्तृत्वसिद्धिः ॥ किंतु न तेषां प्रयुज्यमानानां
प्रयोजनमुच्यते ॥ यथैवार्थ्यगुणपदार्थोऽनुष्ठातव्यास्तथैव यजमानेनाप्रमादार्थं प्रत्यवेक्षितव्यास्तच्चात्र मंत्रानाम्नायैस्तत्राय

पोतेरेणप्रत्यवेक्ष्यतोइहतुमंत्रैरित्यर्थवन्ना।।७।।ह्नातेचवाचनंनत्स्याविद्वान्विहिस्नोस्त्रि।।यत्रयजमानंवाचयतीतिश्रुयते।।तत्राविद्व।
न पिस्वेडशः।याकोावाचयितुमित्यनियमः।अथवा।विद्वान्स्वयमेववक्ष्यान्नुत्तत्रप्रयोजकव्यापारवैयर्थ्यमेवेत्तस्मादविद्वानेववाचयि
तव्यइतिप्रासेविधीयतेनस्वविद्वान्विहितोस्तीति।यदिकमश्रुतिपरिग्रहात्वेदाध्ययनंभवेत्तत्परयोगकालेप्यध्याप्यततत्व।
वानवदनारम्यविधीयतेतस्मात्स्वाध्यायोध्येतव्यइति तथासतिवाधीयत्यमावत्सिद्धमेवेदंसर्वकर्म्माण्यपिवरुद्धंतिनशिरो
णप्रयुंज्यतेनचशिक्षितोवेदोभवतितस्मात्प्राक्कर्म्मणोयेमंत्राःपठितास्त्वंगत्वंप्रतिपद्यतइतिना।विदुषोधिकारस्त्राशक्यतेव
तत्रापिप्रैषवत्प्रयोजकव्यापारस्यार्थवत्तासत्यामपिशक्तावप्रयुक्तोनब्रूयादिति तत्वप्रयोजकत्वंद्वेधावानवतियद्विधारखंडशःसम
र्यतेयथवाब्रूहीत्यभिधीयतेइतियथेष्टंकर्म्म।कियतापुनर्विदितेनेतिवेशेषिकादयःस्वशाखेणाप्यनधिगतेनानधिकारंवदंतीति
स्यष्टंनिरूपणार्थस्थाति।तत्रविद्वत्तायाःशतुयत्पादनद्वारेणप्रत्यक्षेणैवोपकारित्वाद्यावतािविदितेनेत्याह।यद्यपिस्वाध्यायग्र
हणेनसकलोवेदःपरिगृहीतस्तथापिदर्शपूर्णमासेकुर्वाणस्यज्योतिष्टोमिकमंत्रब्राह्मणंतद्वाविदुषपयुज्यतइतिअसदपि
नाधिकारंव्यावर्त्तयतिदृष्टिवेदनेवयोगपत्तायाःसिद्धत्वात्तिनतद्याजिनस्तत्वानेवस्वाध्यायाध्यस्वसोसमकालःपव्यतेतन्नित्यकाम्यनैमि
त्तिकानांकर्म्मणांयथोपपन्नकालत्वान्नज्ञायतेकतरत्कदाकरिष्यतइतितत्रकदाचिच्चत्रपठितंतत्फलप्रार्थनानिमित्तंवाध्याप

श्री ५७

57

जायतेतत्रतदविहितत्वाद्दशकुर्वन्चिहन्यतेतदनींवाचीयानस्यव्रतनियमवदध्ययनासंभवात्कर्मनिष्ठविशिष्टक्रियोपात्तवेदनिराकांक्षे
माद्दशाध्यायग्रहणाद्वैगुण्यप्रसंगःकामश्रुत्युपरिग्रहाचसर्वैरनारल्यवादविच्यवीतोवेदापेक्षितज्ञत्वंशंपब्रह्मचर्यकामएवसमन्ते
वेदोध्येतव्योयदितुकश्चिद्दशकोनाचीतेसकालमप्रिहेमन्तदर्शपूर्णमासमात्रंचवक्तव्यंविदविगच्छतीति। ननश्चतत्रानधिकारः।
एवंचसतिवाचमन्त्रानहूरविप्रकृष्टमेवायत्त्वात्मज्ञानंतेनविनाप्रवृत्तिरेवनास्त्यतस्सर्वकर्मार्थमंगीकर्त्तव्यं।।२।।याजमानस
माख्यानात्कर्माणियाजमानंस्रुचःडखाचिस्त्रयणावहत्यादीनांद्वादशानांकर्मद्वंद्वानांयाजमानेऽप्यायुर्यश्चपठितानांद्यामा
त्मंत्रंतुस्मान्यांप्रयोक्तुमशक्यत्वाद्याजमानसमाख्यानाद्यजमानकर्तृकत्वमिति।अत्र द्वर्य्युर्वातदर्थोहिन्यायपूर्वसमाख्या
ने।।अनुत्पन्नानांद्वंद्वत्वापदानाशत्केविधायकशष्टाभावाद्धेनेषांयाजमानएवोत्पत्तिःकिंतर्ह्यद्वर्य्यश्चैतत्त्रैवकर्त्रीकान्त्
तदर्थस्यपरिक्रायस्तत्पवगतेःकर्तारिनर्दवाम्नानवेलायामपेन्नाम्नीनियजमानकर्तृत्वानुपपत्तिःतत्रस्वरूपस्यासतियज
मानसंबंचेद्वंद्वतायाजमानीक्रियेतानचसाकर्त्रंतरेणक्रियमाणानांसंभवति।समासन्नकरणंहिद्वंद्वतानचान्यकर्तृकी
क्रियामन्यस्समासन्नांकर्तुंसमर्थःनचसमासन्नकरणानुरोधेनक्रियास्वरूपमपियाजमानसंभवति।अतोंगगुणविरोधन्यायात्
दप्याद्वर्य्यत्रमेवयजमानस्रुच्यारपिप्रतिद्वंद्वतामितिसमाख्यार्थवत्ता।।९।।विप्रतिषेधेकरणःसमवायविशेषादितरमन्यस्ते

राम ५७

धांयते विशेषस्यात्। परिविरस्निपुवासुवा साइत्येतयोः करणं क्रियमाणानुकारिणोरध्वर्य्यूणां होत्रावयुगपत्प्रसक्तौ प्रयुक्तयोः कुंडपायिनामयने
होत्राध्वर्य्यवयोरेककर्तृकत्वादेश होतृवरणापेक्षेऽन्यतरस्मिन्नितरः परिहृयतामिति संदेहस्तत्र। णियमप्राप्नोति। यद्वा होतुः सिद्धस्वरूपस्या
ध्वर्य्यवविधानादजहत्स्वधर्म्मतया होतृ एव युक्त इति शंसेभिधीयते एतस्मिन्विप्रतिषेधे करणं प्रयोक्तव्यमुक्तः समवायविशे
षान्तत्र केचिदाहुर्न प्रधानप्रत्यासत्तिः समवायविशेष इति। तव हि दंग्धा घाराद्युपकारकत्वादूपत्वा क्रियमाणानुवादीकरणस्त्वतरंग
इति तदकारणीयरिहिप्रयावद्धारणांगेषु कर्तृवितरेततस्सन्निकर्षविप्रकर्षावनुपपद्येयातां सतु समाख्यया चोदकेन च प्रधानं
गेषु वा विशेषेण लक्ष्यते। न च कश्चिदंगगुणविरोधन्यायश्च अनयोरंगत्वाविशेषान्नचसन्निपातित्वेन क्रियांतरगतमाराद्युपकारि
त्वं दुर्वलीक्रियते। न चायमतीवाराद्युपकारकः क्रियमाणः परिव्याणस्त्वत्पविद्धेदेन दृष्टेसे स्वाङ्गननानत्स्याद्वानुमानि होत्रसंवंध
स्यप्रत्यक्षत्वेनैवाध्वर्य्यवस्य समवायस्य विशेषो भवति कथं। एवा ह्यत्र वचनव्यक्तिर्यद्भुत होत्रादयः श्रुतिष्वत्राध्वर्य्यादिशब्दैर्नि
तेषु कर्म्मसु विधीयंते। तत्र होत्रसंवंधो होतुरानुमानिकः। आध्वर्य्यवसंवंधस्तु प्रत्यक्षः। पूर्वत्र जहत्स्वधर्म्म एव होता ध्वर्य्यवेणा संवध्य
तइति। संवंधो तर्हि यदि तत्प्रयोगमात्रकृतमेवाध्यहोत्रहस्तं भवेदिति होत्रं प्रत्यध्वर्य्युर्विधीयेत होतारं वोद्दिश्याध्वर्य्युकर्म्म विधिर्भवेन्न तु
तत्सर्वमस्ति हरेता तावद्योगपत्ता मात्रेणाव चारितः। स तु पश्विकर्म्मनिमित्तत्वेन्यानि सहस्राणि तदुपलक्षणं कोरिष्यतीति। न च होत्रं प्रत्य

58

घर्म्मविविरिह होत्रघर्म्मशब्दयोरत्यंतविभिन्नपुरुषवचनयोर्म्मुख्यसामानाधिकरण्याभावादन्यतरस्यावश्यकल्पनीयलक्षणाद्युक्तत्वविरो
चनिमित्तत्वाल्लक्षणाकल्पनायाः प्रथमोच्चारितहोतृशब्दे किंचिदपिकल्पनाबीजंनपश्यामस्तेनमुख्यंवापूर्व्ववादनादितितस्यार्थंस्वतन्त्रमेव
गृहीत्वाघर्म्मशब्दःकर्म्मलक्षणार्थोव्यवसीयते।तत्रापितदुद्दिश्यहोताविधीयतेनद्विकत्वर्थेनप्रयोजनवत्तत्तथाकर्त्तृप्रधानंनैवंवं
जातीयकेषूद्दिश्यतेततश्चगुणभूतोहोतायादीयमानोयःप्रधानाविरोधीवर्म्मस्तन्मात्रमुक्तएवसंबध्यते।यदितुहोतुर्घर्म्मविधि
धीयतेततस्तस्यकर्म्माविरूढंतत्प्रवर्त्ततइतिनकिंचिदपिहेत्वंहापयेरप्राकृतवार्त्तसंस्कारत्वप्रसंगाद्घर्म्मवश्यतन्त्रेवरान्वंघइति
पक्षांतरमवलंबितं।तस्माद्घर्म्मवसंबंधएवप्रत्ययस्यप्रधानंवैतिसिद्धं।अत्रचोदयंतिनैवात्रान्यतरस्यापिमंत्रस्यहोतृसंबंध
वाचितव्यः।कुतः।एककालप्रयोगेहिविरोधोमंत्रयोर्न्नविनाकरणस्यक्रियातस्तुपरतश्चेतरः।स्थितः।करणस्यहिमंत्रातनव
र्म्मादिसन्निपातइत्यनेनन्यायेनप्रावर्ग्यस्त्रयाणांप्रयोगःक्रियमाणानुवादिनस्तुतस्मिन्क्रियमाणेतेनद्वावपिप्रयोक्तुंसमर्थौहि
तेतिनैतदस्तिक्रियमाणतानामसंबंधात्पादृक्कारकप्रवलनात्मत्यासमासेरतश्चपूर्वपदार्थसमाक्षेपवचवयर्म्मपस्यापितंवि
त्वरिष्याणंवर्त्ततिसएवदीर्घसमस्तःक्रियमाणानुवादिनःकालः।एवमपिकरणस्यतादृशादेवप्राक्प्रयोगादविरोधइतिसमुच्यतेतत
त्रनहिपरिवीरसीत्ययंसंकल्पंरथनादानंसन्निहितंचाध्ययमवयवक्रियमात्रप्रवृत्तंत्वापरिव्याणंशक्नोतिप्रकाशयितुंतस्मात्सर्वा

न क्रियारंभ एवंरूपसमीपस्थेन प्रयोक्तव्यः। न चैवमपि दीर्घकाले कर्मण्येकदेशकरणमेकदेशे च क्रियमाणानुवादिनं प्रयुंजानो न विरो
ध्यते। कथं न विरुध्यते। यदा स्रुपापरिवीयमाणायानुब्रूहीत्यनेन पाठक्रमात्करणं प्रैषसामर्थ्यान्वितरां युगपदेव प्राप्यते न च क्रियैकदेशे
क्रियमात्रेणानुवादिन प्रयोगः इत्यग्निप्रमाणं संहिरशनादानानंतरं प्रयुक्तेन प्रैषेण प्रयोगिन दीर्घत्वादपरिव्याणसमाप्तेः काल
मवसरणक्रियांतरं तरालेचाचरत्वैवं आपन्नो न कथंचिद्विरोधेनावतिष्ठते। ननु युगपत्कालान्तताबाध्यतामेककर्तृत्वं वृत्तिवरं पदार्थप्रा
तिर्लंघ्यन्यत्वात्कालान एवं वा चिंतु। नोऽनंतरंगमकर्तृसंकवइति। मवदेतदेवं यदि प्राकृतकालं बाधमानेण मंत्रो स्वकार्यात्प्रच्यवेयातां
तयोर्ह्यय एककालांतरे प्रयुक्तस्स एवस्त्वसामर्थ्यप्रतिपादादर्थात्प्रच्यवते। सोऽयं लिंगविरोधश्चापद्यते। ननु यो हि होता सो ब
र्हिरित्यनया श्रुत्या लिंगं बाध्यतां बाध्यते यदि श्रुतिः स्याद्वाक्यं त्विदं तदपि लक्षणया। न ह्यत्र कस्यचिद्विभक्तिः श्रवणादिदं गम्यते
होता बर्हिर्वै समानकर्तृके इति। किं तर्हि होतृबर्हिःशब्दसामानाधिकरण्यात्। सर्वत्रैवैषसंबंधो वाक्यलक्षण इत्युक्तं। तत्रापि च
बर्हिःशब्दस्य कर्मलक्षणार्थत्वादि विप्रकृष्टता। ननु लिंगमप्येतद्वादकापेक्षित्वाद्विप्रकृष्टतरं न वेद्वाक्यस्यार्थविप्रकर्षा लिंगान
बाध्यते स्व च हि विपरीतार्थविप्रकर्षः। न हि संवादकेनाप्राप्तयोर्मंत्रयोरेककालप्रयोगोऽस्यत्वं गम्यते तस्मादेककर्तृत्वमेव बलीय इति। अन्य
ते। सत्यमिह वादत्वांगीकरणं तन्नु मंत्रस्वरूपेण लिंगद्वयोरपि च तदविशिष्टं प्रा मंत्रु मंत्रद्वये लिंगमोपदेशिकेनाविशिष्टं स्यादेतद

श्री०
५९ वंचादिचोदकःप्राप्ययेत्तत्तु प्रत्यक्षस्य वाक्यसिद्धसमानकर्तृत्वविरोधिमंत्रद्वयं प्रायपितुमेवनशक्यतीति। यद्यपिहिवाक्यंलिंगस्यनेष्टेचोदकस्यतु
स्वरूपप्रापणेपश्चाङ्गाविनमपिविरोधमात्रोप्यशक्तं निराचंकर्तुंअतश्चिकेनमूलत्वाल्लिंगस्यदुर्बलतेति उच्यते। सर्वोहिविरोधवेलायां
वाच्यतेन्वानवगतोविरोधोवाचकारणं न विद्युमर्हतीति। तदिहचोदकप्राप्तिवेलायांनकश्चिदपिविरोधोलक्ष्यते। यस्तुप्राप्तेवि
59 रोधःतत्र लिंगंबलवत्क्रमभियुक्तमेवायस्यैवात्रद्वयोरपिसमानकर्तृत्वंवाक्यंनविधीयतततोप्यतस्यबलीयस्त्वमुक्तायेतइह
त्वाद्वर्म्यवस्थयेहत्रासहसंबंधोविधीयते। नहोत्रस्यापिसहितचोदकेनप्राप्नोति। तेनयदिप्रत्यक्षत्वादेतस्यपावकत्वंततस्समाख्या
तमेव क्रियमाणमनुवादिनोहोतृसंबंधस्यावचनं। एवंचसतिलिंगवाक्ययोरविरोधान्नकिंविदपिवाधिष्यतेअथवायविषयोग
प्रसेत्स्यतितथातुलिंगबलीयस्त्वमाश्रितमासीन्नतथान्यदेवानिष्टमापद्येतपोहस्यवाक्यस्यविषयासवाच्येत। नयास्येहि
देहात्रसंबंधोविषयःकस्मांहिनत्राद्धर्म्यवसंबंधः। ततश्चयथाप्रकृत्यपवप्रयोगःस्यात्तस्मात्समाख्याक्रमेणमेवातिदेशिकसंबं
धंवाधित्वासमवायविशेषात्कारणःप्रयोक्तव्यइतिसिद्धं॥१०॥प्रैषेषुचपराधिकारात्॥ प्रैषस्यप्रैषार्थस्यवाद्धर्म्यवसमाख्या
तुल्यत्वादध्वर्युप्रयोज्यत्वेवधारितेकथमात्मनःप्रैषइतिविदाहनैवायंप्रैषः।किंतर्हिप्राप्तकालतायालोडवक्ष्यामइति। प्रैषवादित्वा
त्प्रत्ययगात्मविषयायेत्वात्प्राप्तकालताविवक्षिताहेतोत्रमप्रुरुषेणभवितव्यं। नहिपरविषयपुरुषमदर्थमंतरेणमध्यमपुरुषोलभ्यतेःप्रै
राम
५९

षेत्युच्यतां वतः परविषयत्वात्प्रुत्लन इति । परस्त्वाह यदा समाख्यावगतात्समानकर्तृत्वात्प्रैषबुद्धिरपनीता तदा प्राप्तकालत्वमभिधीयमानं
किं क्रियमाणमभिधीयतां प्रुतकर्तृणामिति क्रियाणामित्येव गम्यते । तासां हि चोदितत्वात्प्रयोजनवत्त्वात्प्रथमतरं प्रतीतानां तासामनुष्ठानार्थं
प्राप्तकालत्वस्मरणं दृष्टार्थं । कर्तृप्राप्तकालप्रकाशने तु सर्वं विपरीतं । आख्यातेषु च प्रथमादेः पुरुषस्य कथंचिदवशंभाविता
नांतरीयकत्वात् एवं मध्यमपुरुषो न विध्यति । क्रियैव न वाच्यते तत्र प्राप्तः काल इति यदि वक्तुं प्राप्तकालत्वमुच्यते ततः किं कर्तु-
मिति साकांक्षमेव स्याद्दध्यप्रोक्षणोपासादनादिकर्तुर्भविता तथा विशिष्टार्थप्रेषणाद्वाक्यभेदः स्यात्तस्मादपि क्रियायाः प्राप्तकाल-
त्वं प्रकाश्यते । अथापि प्रैषोयमाश्रीयते तथाप्यात्मानमेव कथंचिद्धरीरशरीरतोरं वस्यांतरागं वा प्रेरन प्रेषकं प्रेष्यं च प-
र्शयतीति समानकर्तृकत्वे प्राप्तः प्रैषेषु च तरमन्यः कुर्यादिति संबंधः कुतः स्वभावेनैव तेषां परविषयत्वात्परिकल्प्य
वन्त्रायत्तु नैवायं प्रैष इति तद्युक्तं मन्त्ररूपादेव मन्त्रप्रत्ययोत्पत्तेः । यो हि समानकर्तृकतया त्वाच्यते तेन समाख्यया लिंगेन वा
वितथ्यानि च प्राप्तकालतया लिंगविरोधेपि नियते मध्यमपुरुषार्थस्यासंपादनान्न च दृष्टांतेरणानुपपन्ना क्रियैव कथ्यते
च कुतत्र प्राप्तः काल इति यद्यपि च शक्येत तथापि न दृष्टं कश्चिदर्थस्याद्यतनविषयत्वादिदं शब्दप्रयोगस्य तथात्मनेद परिकल्प-
नायामपि नैव दृष्टं प्रयोजनं गौणता च स्याद्दितेव मुख्यं च कार्यं मंत्राणामित्येव चारितं । ततश्च यद्यपि प्राप्तकालतायामेव लोट् तथा

श्री० पिपरस्यैवसाकथ्यतइतिनपराधिकारोनिवर्त्तते।नचवाक्यभेदोविशिष्टार्थप्रेषणादवशंभ्यात्रविशिष्टतात्पुपगंतव्याप्राप्तानीपुदोपादानात्
६० नचैकपदोपातानेकोर्थोवाक्यंभिनत्तिसर्वाख्यातेषुक्रियाकर्तृसंख्यापग्रहपुरुषविशेषभावनानांयुगपदुपादानस्यापरिहार्यत्वात्नचेहरां
विशिष्टविज्ञानेकावित्वाभ्युपगंतव्यंप्राप्तकालत्वेचक्रियायुष्मदर्थयोःपृथक्वाढ्देनशक्तिकल्प्यते।तस्मैषतुतस्यानित्यमेवयुष्म
दर्थविषयत्वात्मध्यमपुरुषोनुवादः।एकवैषासमाख्यानुगृह्यते।तस्मात्लिंगेनसमाख्याबाधादन्यःप्रेषेन्याय्यःप्रेषार्थइति॥१॥
अध्वर्य्युस्त्रसूनान्।।परस्येवंवारयेद्व्वेणविद्धुर्गत्रीवीतवत्वाचवर्युक्तिएवीतेतिवापाठः।अध्वर्य्युस्यवारणंतावदस्तीत्येकां
नसवाचर्युक्तिप्रावीतेतिवरत्वश्चीयस्यपवत्तप्रेषकोदर्शयति।कात्यायनस्तोपिःश्रुच्यते।अंगगुणविरोधेचतादर्थ्यात्स्वयनम्
गत्वातैषस्यकर्तृत्वेनोपायुक्तोनप्रधानस्य।वहवश्चप्रेषार्थाएकोनिगदस्तेनतत्रसंख्याप्रसंगच्येतत्वभिन्नपिपप्रेषार्थश्वर्युरि
तिपरिशेषात्प्रेषेणीन्।।गौणोवाकर्मसामान्यात्।।मुख्यएववाध्वर्युर्वोदनादितिप्राप्तस्यात्प्रेषसमाख्यानःकर्तृपुत्कोनहिन्तदानी
विरोधःकश्चिदस्तितस्मिन्नप्रपुक्तेविरोधात्प्रेषार्थेन्योभवति।प्रयोजकस्यचप्रयोज्यव्यापारेपिकर्तृत्वेनविहन्यतइत्यु
भयानुग्रहइतरथाहिप्रैषेनंपतवाचएवस्यान्नहिसतेनकृतानापिकारितोभवेत्तस्मादध्वर्युप्रेषितोग्नीत्कुर्यादितिवचनेणाध्वर्युमभि
तिवाभीष्टमेवतत्कार्योपतेरभिधास्यति।।२।।अलिंकपालंकरणध्वर्यत्वात्।।यथैवाकरणेपुत्पन्नतत्ससकरणस्रुकीर्त्यतेनान्य

60

राम
६०

कल्प्यते। तथा ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्यादिष्वपि ते तु यजमानेनैव प्रयुज्यन्ते तस्यैव च फलमित्यविरुद्धाः करणाः पुनरेकान्तेन कर्मसमान
कर्तृकत्वादाध्वर्यवाः तेऽध्वर्युणा प्रयुज्यमाने यजमानस्य फलमभिधीयते ततो ममेत्यभिधानं विरुध्यते कीदृशं त्वध्वर्योः फलमद्र
ष्टत इति तद्भावनाविक्रमात्रेण तु प्रवर्तितत्वयशस्ततः स्यात्ताहं करिष्यामीति निरूपयति। स्वामिनो वा तदर्थत्वात्॥ अग्रे वरमकरण
कर्तृत्वाहार्यफलं संकीर्तितं। किं तर्हि मन्त्रवर्णान्तरेणाश्रयं फलमवकल्प्यते। कथं। व्यतिरिक्तक्रियासाधनत्वं न हि मन्त्रस्यास्ति। तस्मा
पातत्संवेधिवाक्यं विप्रकाशयन्तं मतावगच्छतीति तस्मादिह यद्यध्वर्युयशः संकीर्तितं तेन तस्य कालेन मन्त्रेणाभ्यन्वाधानं साधि
स्यान्निहितप्रकाशनमध्यन्वाधानेनापत्तितं यद्यपि तावत्प्रधानफलं प्रकाशयेन्तथापि न संबध्येत किमु न कर्मकालानोपयिका
नुनिष्पादिवाहत्वात्त्विगप्रप्रकाशेनेन। तस्मात्स्वकपाकन्यायेनैकवोदितं मन्त्रवारणत्वान्यथानुपपद्यमानमन्वाधानस्य फलवति
त्वकल्प्यते। याश्चाशिषस्ताः साक्षात्प्रधानिनामिति तत्फलप्रकाशनेनैवाङ्गं भवति। यदि पृथक्फलं साधयेत्पुनस्ततः संयुक्तत्वान्नैव सा
कारणानर्थक्यं नाकाङ्क्षपूर्तिरिति विषमं। आह सत्यपि पृथक्फलत्वे ममशब्देनाध्वर्युर्गृह्यत इति व्यपदेशन्यायेनाध्वर्यवमेव
प्राप्नोतीत्युच्यते। लिङ्गेनाध्वर्यवत्वं प्राप्नोत्यात्मनेपदस्मृत्या याजमानत्वं श्रूयते। न यानुग्रहार्थं कस्मात्कर्मापि यजमानमेव न भवति।
तथा सति हि ममशब्दः आत्मनेपदं वा न यमपि न विरोत्स्यतीति। नेतरः क्रियाः दृष्यते मन्त्रपूर्वकाः कर्म भवेत्ततश्चैवं नियम्यते तत्र मन्त्वत

श्री. ६१

61

उत्पद्यमानेकेकर्तृकत्वर्थत्वप्रतीतिरविरुद्धा वर्ष्युसंबंधसमाख्यानात्प्रतिपद्यते।मंत्रमात्रेयाजमानमितिचेन्न।कर्मणाकृष्यमाणस्यमन्त्र
मानकर्तृकत्वनियमात्फलमपितद्योत्कृष्यतेआकृष्यतयात्मनेपदेननप्रतीतिवद्योततआत्मनेपदस्यचाचासंभवाऽऽणात्प्रकारस्तु
पपत्तेश्चमंत्रगतएवममशिष्टो आहरेणवामूर्ध्यतेगोणोवानवतिमदीयस्ययजमानस्यमद्रूपश्चैवंवायजमानस्यवर्चोविद्रु
षश्चस्त्वितितस्माद्यजमानफलमेतदितियेवयजमानकर्तृकमेवाम्नायचावानंपूज्ञवदंतितेषामितएवमंत्रवर्णाज्ञातीः।अथयद्यपिकिं
विद्धवनमुपन्यस्येति।तथापिकिंकर्मविकल्पवत्फलमपिवर्ष्युयजमानयोर्विकल्प्यतेकिंवाफलंनित्यमेवयजमानमितिवि
चारःलिंगदर्शनाच्च।सर्वाशिषीस्त्वितिक्रतुयोज्यानांयजमानसंबंधेचानुवादएवमवकल्पिष्यते।।१३।।कर्मार्थंतुफलंतेषां
स्वामिनंप्रत्यर्थवत्वात्।।यत्त्वसेतायादिफलंकर्मप्रयोगएवामयुज्यतेतद्यजमानेनायितथ्यतएवतिनात्मनेपदेनविरु
ध्यते।।१४।।व्यपदेशाच्च।।व्यपदेशादितरेषामित्यत्रब्राह्मणगतमुदाहृतमिहतुप्रस्तावववशेनमंत्रगततच्छिन्नेशेनकल्प्यमानं
कदाचिदुभयर्थन्नशक्यतेकल्पयितुमित्याशंकास्यात्।कल्पनाहेतुस्तुयुगपत्प्रवृत्तेरविशिष्टइतिनकिंचिद्धौरवमथकस्मा
त्रो।नावेवप्रयुंजातेयदेकेनापिप्रयुज्यमानःशक्नोत्येवालंप्रमाणमपिफलंप्रकाशयितुंतदाविध्यर्थेनकिंचिदुभयकर्तृकत्वेनप्रयोजन
मस्तीत्यवर्ष्युनियमः।।१५।।द्रव्यसंस्कारप्रकरणविरोधात्सर्वकर्मणां।।गतसमाख्याविरोधाविरोधविषयःसर्वत्रयस्त्वात्पादिविरा

राम
६१

या निरोधविचारस्य प्रकृतौ विधिविकृतिष्वपि दृष्टत्वात्। यत्तु धर्माणां सामानविधयमंगप्रधानेषु पूर्वोक्तं तद्विकृतिषु कथमिति विचारे प्राप्ते इत्युक्तमेत
त् शंकायां तु पूर्वपक्षे ऽप्येतत्समर्थयितुं यस्मात्प्रकृतौ वर्हिरादिसंस्कारस्सर्वकर्माणां तस्मात्तद्विकृतावपि तथैव स्यादिति।।१६।। निर्देशात्तु विकृतौ
स्यात्पूर्वस्यानधिकारः। यद्ययमंगोपदेश्य एवानुषंगरूपाणां साधारणः स्यान्न पूर्वशास्त्राद्युपतिदेशपरस्तु ततः शास्त्रार्थप्रकृतिव
द्विकृतिष्वपि कल्प्यमानस्सर्वार्थत्वेनावधार्येत कार्यप्राप्तिपुरस्सरस्तु धर्मातिदेशद्वारः। तत्र योगागतेन व्यापारेण गृहीतेनात्म
सिद्ध्यर्थं नियमादृष्टद्वारभूतानि दृष्टान्यदृष्टानि च प्रयोजनानि गृह्यन्ते ततो निर्ज्ञातपरिमाणान्येव शास्त्रे वेत्ति तेभ्य आत्मसिद्ध्य
र्थं परार्थाश्राव्यमाणाः स्वात्मनियता एव प्राप्यन्ते। न च पूर्यावरस्तरणे नाम वर्हिषः कार्यं प्रकृतौ विज्ञातं येन वर्हिस्तद्धर्मा वा प्राप्ये
रन्येष्टुर्वेदिस्तरणादि निर्गृह्यते न तेषां पूयावरस्तरणामन्तरेण किंचिन्नोपपद्यत इति न तदर्थं प्राप्यंते तस्मादिह पूर्वस्यानधिका
र इति। प्रधानं हि चोदकोपस्थितत्वादिमापि साधारणं पंशास्त्रातिदेशोचेत्यत तन्निराकरोति। शास्त्रापेक्षायां हि सर्वमसिमत्वं प्रक
तिवत्तु नकल्प्यते यथा दूरस्थसंबंधा विकल्पोऽर्थ्याः स्तुत एव। शास्त्रातिदेशात्सामानविध्याद्यथा तु धर्माणामत्राग्नीषोमीय
संस्कारार्थः पशुपुरोडाशो देवतान्तरेण प्राप्तौ तथा हस्य वदर्शनं विरुध्यते तस्मादुपकारातिदेश इति।१७। विरोधवस्तु तिविशेषाद
स्यात्कर्षो वा। इदानीं प्रकृतावपि नातीव सर्वार्थत्वे पतत्साधयतीत्यर्थात्तु न स्थवर्हिषः विचालुपैवचा वृत्तेति सकालस्थस्तरणे विधा।

श्री
६२

62

दशकोन्यत्रविनियोगइतिसामान्यन्ततोविरतिपवित्रार्थेदर्भेविधिरपोऽउष्मःसातुरितिस्मरणाचन्निचीयते।१८।अपनयस्त्वेकदेशा
स्यविद्यमानस्ययोगात्।पुरोडाशधानादीनांसवनीययागार्थत्वात्सवैराविन्यायेनग्रहणम्।अयणार्थमन्येपुरोडाशशकलादयइतिश्रा
त्रेनिचीयते।एकदेशद्रव्यवत्स्नेनाप्रयोजकत्वन्दर्शयतेऽन्यस्यसकलस्याभावाद्यवदानमात्रवद्धतशेषस्यप्रतिपाद्य
मानस्यादृष्टार्थत्वाद्द्वितीयानिर्देशानुग्रहान्नक्वचिदिराघोऽद्रपतात्तस्मात्तत्रप्रकृतौपादानं।।१९।।विकृतौसर्वार्थश्रीघ्रस्त्रके
तिवत्।यत्रयत्रस्थितमुपांशुत्वंकाम्यानामिष्टीनामुपकारकंश्रूयतेतत्रतत्रकर्तव्यं।मुख्यार्थेवागम्यावाचरितत्वात्।कु
विदादुरस्यप्रत्यक्षत्वेनप्रथमतरंश्राप्तेश्वादकग्राह्यएवंगानिनतावत्साप्नुवंतीत्यचोदितत्वंनत्वेतत्संभवति।सर्वत्रचोदि
कास्यप्रथमतरंप्रवृत्तेस्तस्मादस्यसमर्थप्रकृतौछिद्रकरणात्प्रधानार्थत्वेपाशवाक्यात्सर्वार्थत्वमिहतुवाक्यमेवविशेषनिष्टका
म्याइतिवचनात्प्रयोगाणिकामसंबद्धानितस्मात्तेषामेववचर्मस्थोदितहति।२०।ससंनिधानविशेषात्संभवतदंगानां।।इहहि
नवनीतमाज्यमितिप्रकरणेविशिष्टविधानात्सोमेवाधिष्यतइतिमन्यते।यतस्त्वनेकार्थविचारीप्रचारादाज्यमनूद्यविशेषमात्रंवि
धीयतेनचप्रधानस्याज्यप्राप्तिस्तस्मादानर्थक्यात्तदंगेष्वितियवसिद्धं।।आधानेपितथेतिचेन्न।अवश्यंशेषोनोपकारियदाज्यमितिवक्तव्यं।तत
स्थयवमानहविराज्यमपिशेषेनोपकारीतिद्वितिनवनीतंस्यात्।नापकरणत्वादंगस्यातन्निमित्तत्वात्।नह्युपकारित्वमात्रेणसंबंधः।किं

राम
६२

तर्स्वविकारात्प्रकृतस्योपकारिणः प्राकरणिकार्वा दर्कन्सन्निहितं न पवमानेष्टिगतमिति व्यवस्था ॥ ११ ॥ तत्काले वा लिंगदर्शनात् ॥ सन्निधिविशे
षात्सामान्यतो दृष्टाच्च तत्कालानां लिंगदर्शनेन दृष्टान्तं साधयति । पशुसाहित्यं त्वेतद्धि यो यच्चर्म स्मृत्याकालो दृष्टोऽग्नीषोमीयातु वैष्ण्य स्यान्नयास्य
नानुग्रहवचनात्तस्मादपमध्येतद्धर्मत्वात्सुत्याकाल इति ॥ सर्वेषां वा विशेषात् ॥ तदुक्तं सर्वेषां वाशेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वादिति ॥
न्यायोत्के लिंगदर्शनं ॥ न्यायगम्य लिंगमीदृशं साधकं भवत्यागमगम्यस्त्वयं । नूवसहालंभश्चैतद्धर्मत्वात्सुत्याकालता किंत्वन्य
त एव न्यायान्न त्वसो दृष्टि नवनीति संभवति । तन्न्यायं दर्शयति । एवं वचनवर्हितोयः क्रामस्सान्निकार्यलक्षणेनानुमेयपक्षुन्यर्थश्चेन्न्य
हीष्यत इति । सवनीयकालेत्वालभ्यमानेषु नकस्यचित्पशोः कांडमतिक्रम्येत न च द्विगुणो ह्यानंतरं तत्राद्वयमपि स्यात्तसराडुप
वादनो विशेषात् ॥ पुरोडाशशास्त्रस्य धानादिष्वसमर्थत्वात्सर्वं पुरोडाशविषयत्वं सत्यपि सवनी
पत्रदृशन । २१ । मासल सवनीयानां
त्वविशेषश्रमशक्यत्वादिति प्राप्ते विधीयते सवनीयसष्ट्यापमादपाठात्पुरोडाशशास्त्रे लिंगसमवायाहो एवं ... धानादीनामपि
ग्रहणमिति । न किरसन्निधावन्याय्यमिति चेत् । अतः तन्निन्नत्वान्नद्युत्यातस्पुरोडाशान्युक्तो यदि वा सवनीयशास्त्रस्य एवं पुत्स्वादनम
वल्विति । स्यात्प्रकृतिलिंगत्वाद्धि राजवत् ॥ पुरोडाशान्कालं कुर्विति प्रकृतौ धानादिषु लक्षणा दृष्टा न तु सवनीयशास्त्रस्य सवनीयपुरोडाश (?) हि
त्वाद्व्यवक्यते तेन लक्षयितुं न तरणं । न हि सवनीयस्य पुरोडाशस्य धानादिभिः सह संबंधो क्षितः (?) धानादीनां स्थानेन तरसाद् इति सिद्धं ॥ ॥

इतिकथितवलाबलप्रवेकैरवगतसर्वविरोधमार्गभावैः श्रुतिस्मृतहतनिश्चयैः प्रमाणैः स्थितइहकर्मसु धर्मपक्षपातः ॥२३॥
इतिभट्टकुमारिलकृतौमीमांसावार्त्तिकेतृतीयाध्यायस्याष्टमःपादः ॥ समाप्तस्तृतीयोध्यायः ॥ शुभमस्तु ॥७॥७॥ संवत १९८६ स
मए आश्विनसुदित्रयोदसिवारसनिवार ॥७॥७॥७॥७॥७॥ ग्रंथसंख्या २३०० ॥७॥७॥ शुभमस्तु ॥७॥

वला

राम ८